

88
2(F)

अथ

(गुणरवण्डाचिन्तामणिदीधितिविवृतिः)

88
2(F)

जयरामप्रणीता

Gunakhand Chintamani
Dīdhitivivṛitti

2102

अथ गुणखण्डादौ मणिविधि-विवृतिः जयरामविरचिता ।

जातिमत्वमिति लक्षणोक्तौ तसंभववत्त्वादिप्राशयः एतेन कपिले लक्षणोक्तत्वेन कृतस्य भावाद्वयकोपेयं यत्तदस्य पात्रं तदा शारदाकर्म
रणोत्तरसंयोगोत्पत्तौ कर्मनाशः स्यादत आह तदानीमिति अत्रापि पूर्वदेशसंयोगस्याप्रतिबंधकत्वे अवयवित्ववच्छेदकभेदकभेदेन प्र
र्वदेशसंयोगसत्त्वेप्युत्तरसंयोगोपगमसंभवात्परमाणोरित्युक्तं न चेष्टा पत्तिरतीदृशेऽनुभवविरोधाभावादिति वाच्यं द्वाणारसनाद्यो
पगपन्ननोयोगे ज्ञानयोगपद्यापत्तौ तत्पर्याप्तचरुतः कर्मणामुपगपदिभागोत्तरसंयोजने विभागस्योत्तरसंयोगनाशपत्तेर्विभागस्य ल
णिकत्वं स्यात्तदनाशपत्तेनाशकांतराकल्पने यावदाश्रयावस्थानं स्यात्तद्विभागस्योत्तरसंयोगजनकत्वकल्पनान्नकोपि दोषः एककर्म
णाक्रमिकानेकविभागजननस्य लेद्धितीयभागोत्पत्तिकाले संयोगोत्पत्तापत्तेः चरमविभागस्य तत्तेन हेतुतोपगमेतु पूर्वसंयोगसामान्या
भावहेतुतेव पुक्ता पूर्वसंयोगनाशकाले विनश्यदवस्थानंतरा कल्पनेन लाघवमप्येवं स्यात्। घटादिभ्यां गुली
पटे संयुक्ता घटपयोर्नैकदां गुलीत्यादि प्रत्ययाविरोधश्चेत्पुनरपि विस्तरः पूर्वसंयोगेति शारदाकाशविभागइत्यर्थः शारदाकर्मजः शरीर
पूर्वदेशविभागइति तु स्वप्रयोगसंयोगस्य स्वनाशपत्तेर्लक्षणिकत्वं विभागपूर्वसंयोगस्य निश्चितमित्यसंभावितं न तत्राशङ्कः न शारदाश
रीरसंयोगनाशकः तदनधिकरणवृत्तित्वात् न शरीरभूतसंयोगानधिकरणवृत्तित्वात् अत्रापि तसंयोगसमानाधिकरणविभागस्यैव त

३० टी०

संयोगनाशकत्वेनैकमज्जनितविभागवतो निश्चलमहीरुहादेगनादिसंयोगनाशप्रसंगात् एवं च संयोगोत्पत्तिकाले प्रायशः केनचिद्विभा
गसंभवात् संयोगेषु भूगणिकत्वमापद्येतेत्याशयः । नन्वेतावतानां शरीरभूतसंयोगव्याप्यस्य विभागस्य तन्नाशकत्वं प्राप्तेऽपि च तत्र समवा
येनावच्छेदकतया ना - छः यत्र चरणवच्छिन्नशरीरस्य मूलावच्छिन्ने तत्रावेकः संयोगो नंतरं परः करावच्छिन्नस्य शाखावच्छिन्ने तत्र कर
मात्रावच्छिन्नशरीरकर्मजशरीरतद्विभागात् चरणवच्छिन्नशरीरतस्तस्य संयोगस्य नाशपत्तेः न चेष्टयति चरणतस्तस्य संयोगाच्चरणव
च्छिन्नशरीरसंयोगांतरोत्पत्तिस्वीकारादिति वाच्यं तादृशविभागसमकालोत्पत्तिकतादृशसंयोगस्य भूगणिकतापत्तेः एतेन नाशसं
योगव्यापको विभागेनाशक इत्यपार्तसमवायेन व्यापकत्वे उक्तदोषात् अवच्छेदकतया तत्वेनानावयवावच्छिन्नशरीरादिकर्मजनिता सं
योगस्यैकावयवावच्छिन्नशरीरकर्मजविभागेनाप्यनाशपत्तिः नात्यन्तानुक्तकरचरणावच्छिन्नशरीरतस्तस्य संयोगद्वयस्य सर्वावयव
वाच्छिन्नशरीरकर्मजविभागेनाप्यनाशपत्तेः तत्र चरणवच्छेदेनैकस्यैव विभागस्य स्वीकाराद्विभागद्वयकल्पने गौरवात् स च कस्यापि
संयोगस्य नावच्छेदकतया व्याप्य इति चेन्न स्वजनकसंयोगस्यैव विभागनाशत्वात् प्रतियोगितया संयोगनाशजनकतया विभागस्य हेतुत्वादि
- च प्रागुत्पन्नविभागस्य नाशिसंयोगनाशकत्वमित्याशयः एवं पूर्वदेशसंयोगसामान्यस्यैवोत्तरसंयोगविरोधित्वे तस्य शाखाकर्म

एव०

राः पाणिकर्मणि -- अवयविकर्मसादेयाचदवयवकर्मनियतं इति मते पाणिमात्रेऽभिधाताद्युत्तरं सर्वविच्छेदेन शरीरमिधातादि
जं कर्मबोधं न तु प्रयत्नजन्यं एकप्रयत्नान्यवधानेन द्वितीयप्रयत्नस्य दुर्घटत्वात् एकैव प्रयत्नेन पाणिकर्मजनोत्तरं पाणिकर्मसम
कालोत्पत्तिकशरीरे कर्मसंभवस्तु बोध्यः नन्विदं यावदवयवकर्मोत्पत्तिर्नियतेति मतेन संभवति शरीरकर्मनुत्तरावैक्यं चेत्साशयेना
ह पाणिशारवासंयोगेन वेति यद्यपि शरीरकर्मजविभागसमकालं शाखाकर्मोत्पत्तावपि षट्क्षणावस्थापि संभवति तथाप्यवयवपरं
परावृद्धिक्रमेणाधिकक्षणावस्थितिप्रक्रियाव्युत्पत्तायैव मुक्तं यत्तु पूर्वसंयोगमात्रं न विरोधिशरीरादौ तत्तादिसंयोगे सत्येवोत्तरसंयोग
तकिंतु निःक्रियसंयोगइत्यंच शरीरविभागकालेशाखाकर्मोत्पत्तौ शाखाकर्मपूर्वसंयोगनाशकालेशरीरसंयोगोवाच्यस्तदा च शरी
रस्य सक्रियतया तत्संयोगस्याप्रतिबंधकत्वात् चतुर्ष्वक्षणावोत्तरसंयोगः संभवतीति न क्षणावृद्धिः शाखाकाशविभागकाले पाणिशा
खासंयोगे तु तज्जन्मशरीरसंयोगकाले पाणिक्रियानाशान्तदुत्तरक्षणे च शरीरक्रियानाशमाप्तिशरीरसंयोगो विरोधित्वात् क्षणाद
पश्चित्तत्त्वं निःक्रियेत्यतदभिमुखक्रियामूलेत्यत्रेवाच्यतमो प्रकृतऽन्याभिमुखशरीरकर्मस्वीकारसंभवादिति परंपरेति शरीरं भू
परमाणु पूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नस्यापि शाखाकर्मणाः षट्क्षणावस्थितिरेव तत्परमाणुशाखासंयोगाद्युगपदेव क्षणकादिशरीरस्य

गु. टी.

प्येतेन शास्त्रासंयोगात् क्षराद्यस्यैव वृद्धेः कर्मणोऽप्यवृत्तित्वानुपगमेव पुक्तममप्याऽगुत्यवपवादि संयोगोत्तरं शरीरादौ विलंबेनैव सं
योगेतरासं पुक्तत्वं प्रत्ययापत्तेः । कर्मणोऽप्यवृत्तित्वे तु परमावादि क्रियोत्पत्तिकाले तदवच्छेदेन शरीरेऽपि कर्मोद्भावात् क्षरात्मात्रवृद्धि
रेवेत्यक्षरतास्यैवोत्तरार्थः न चैवमपि परमावादि पूर्वदे शविभागकालोत्पन्नस्य शाखा कर्मणाः सप्त क्षरात्मापिता कर्मणोऽप्य
वृत्तित्वोपगमचषः क्षरात्मापिता संभवति किंच शरीराभक परमावादि शाखासंयोगात् घणुकादि शाखासंयोगकाले घणुका
दौ घणुकाद्युत्पत्तिस्वीकारेऽधिक क्षरात्मापिता संभवत्समिप्रेसाहो दार्ढ्यं तस्य लक्ष्मि पूर्वसंयोगनाशकाले शाखा कर्मस्वीकारे घणुका
कर्मणुकादीनां सर्वेषां विद्यमानत्वे चेत्यर्थः ननु शास्त्रांगुली संयोगात् द्वितीय क्षरात्मापिता संयोगवद्ध क्षपण्यतांगुली संयो
गोपिनापत्ते तत्र शाखा कर्मणा शरीरपण्यतशाखा विभागेऽपि क्षपण्यतांगुली संयोगस्य विरावस्थानं स्यात् न च शाखांगुली संयोगा
त् वृक्षांगुली संयोग एक एवेति वाच्यं वृक्षेति परंपरावपवशाखायाः संयोगान्ना संयोगसंभवात् शरीरवृक्षारंभक परमाणोः संयो
गस्थले सुतरामित्यत्राह संयोगेनेति तत्रां गुली शाखा विभागाद्युपदेव वृक्षपण्यतांगुली विभागो साहचानुभवविरोध इति भावः
यत्तु शाखांगुली संयोहिताय क्षरात्मापिता शरीरपण्यतशाखा संयोगेऽपि शाखांगुली विभागजविभागक्रमेणैव तेषां नाशो क्षरावृद्धिर्भवत्येवेत्यत्र

राम ०

हसंयोगेनेतितन्न शरीरपर्यंत शरवाविभागस्य शरवाकर्म्मणो वसंभवात्मतभेदेनेतिकारणमात्रविभागस्य निरपेक्षस्यैव कारणकारणविभा
गहेतुत्वे पंच भूरास्थापित्वं प्रागुक्तसंयोगनाशपेक्षस्य तत्वे षड् भूरास्थापित्वं व्यनाशपेक्षस्य तत्वे सप्त भूरास्थापित्वं कपालक्रियाकपा
लद्वयविभागः कपालद्वयसंयोगनाशोद्व्यनाशः कपालकाशादिविभागः कपालकाशादिसंयोगनाश उत्तरदेशसंयोगइत्येवं भूराचक्षि
रितिभावः उपदर्शित इति कर्म्मणि क्रमेण शरीरपूर्वसंयोगनाशः शरवापांच कर्म्मस्यैकः काल इत्यादिनोक्त शरवा शरीरविभागकाले इत्य
र्थः एतकालेऽमूर्तसंयोगासंभवाद्दृष्टमूर्तान्तरेनेतितन्मूर्तकर्म्मजैति शेषः पूर्वपूर्वेति विभागान्वयिविभागः शरवाकर्म्मणो ववोध्यः उ
त्तरोत्तरेति संयोगान्वयिसंयोगस्तत्तन्मूर्तकर्म्मजोस्तत्रतकाले तादृशसंयोगेन कल्प्यते फलवलादितिभावः ननु यत्र शरवाकर्म्मणा वि
भागकाले गुरुतरकठिनपर्वतादिना संयोगेन प्रतिबंधान्नोत्तरसंयोगस्तत्र स्वजन्मसंयोगस्य नाशकस्याभावात् कर्म्मणो पावराश्रयमवस्था
नं स्यादिति त्वोत्तरवर्तिसंयोग एव कर्म्मनाशको वाच्यस्तथा च शरवादिकर्म्मणो द्वितीय भूराणोत्पन्न शरीरादिसंयोगेनैव नाशो ह्यल भूरा।
स्थापितैवोक्तस्य लेन च शरवादिकर्म्मणा स्वजन्मविभागाधीनगगनादिसंयोगनाशमपेक्ष्य गुरुतरपर्वतिनैव संयोगांतरं जन्मते अतएव
तदुभयसंयोगजसंयोगं प्रत्येव धारावारणापतदुभयसंयोगेन विरोधित्वं कल्प्यते इति वाच्यं कर्म्मजसंयोगे पूर्वदेशनिष्ठसंयोगमात्रस्य वि

मु. टी.

रोधितात् एतेन गुरुतरपर्वतावच्छिन्नाकाशादिना समवेवोत्तरसंयोगात्तेनैव तत्कर्मनाशस्य पास्तं पूर्वदेशसंयोगे सत्याकाशादिनापि संयोगा
दस्य धादितो यत्तरोत्तराकाशादिसंयोगात्कर्मनाशो मूर्तसंयोगो दुर्वृत्तः स्यादिति चेन्न तद्वच्छेदेन तेन पर्वतेनैव विभागात्सर्वसंयोगनाशो सं
योगांतरोत्पत्त्या तत्कर्मनाश इति हि कुनूक्तक्रमेण कर्मणाश्चिरावस्थानमनुपपन्नं पूर्वसंयोगस्योत्तरसंयोगप्रतिबंधकत्वेनाभावा
त्तत्त्वव्यक्तित्वविशिष्टतत्त्वव्यक्तिकर्मजसंयोगप्रतिबंधकत्वव्यक्तिकर्मजविभागस्य हेतुतया परमाणोः पूर्वापरदेशवृत्तितापत्तेर्निरस्यता
त्पूर्वसंयोगसामान्यभावहेतुत्वं तु अग्रे निराकर्तव्यं न च कारणकारणसंयोजनकार्प्यकार्प्यसंयोगधाराधारणपतदुभयसंयोगप्रति
तदुभयसंयोगोऽवश्यं विरोधी वाच्यः तथा च ज्ञानशब्दादिकं दुर्वृत्तमापद्येत मनोभेष्यादिकर्मणां द्वितीये वा क्षणे स्वासंयुक्तप्रभादिदेश
संयोगमुत्पाद्य विनाशादात्माकाशादिसंयोगसंभवात्तद्विद्वितीये तृतीये वा क्षणे आकाशादिसंयोगजननसंभवः आत्माकाशादिसं
योगस्तदा विद्यमानत्वादिति वाच्यं स्रजस्यात्मसंयोगस्यैव विशिष्टमनः कर्मनाशकत्वस्वीकारात् आत्ममनः संयोगकर्मजभेष्याकाश
संयोगव्यतिरिक्तमनः संयोगादेप्रतिबंधकत्वा कल्पनाच्च तत्र कर्मविरहादेव संयोगधारणपत्तिविरहात् किंच कर्मजसंयोगेन तावत्सं
योगमात्रं विरोधि निश्चले भूतत्वादौ सत्येव प्रभादिसंयोगे घटादिकर्मजसंयोगोत्पत्तेः न च तत्कर्मजसंयोगे तत्कर्मप्रयोज्यविभागनाशपसं

राम०

योगसुपातकर्मजसंयोगे तत्तं योगसुपेत्य सैव लघुत्वात् नापि तद्वृत्तिकर्मजसंयोगे तद्वृत्तिसंयोगसुपा आरंभकसंयोगवत्सेव तं त्वाद्यारं
भकसंयोगविरोधिकर्मणा संयोगोत्पत्तेः सत्येव जतु संयोगे शरादेरुत्तरसंयोगाच्च एतेनारंभकसंयोगात् तद्वृत्तिसंयोगो विरोधी सप्य
पास्तं न च क्रियाविरहविशिष्टनिरूपितस्तद्वृत्तिसंयोगो विरोधी यत्तु संयोगस्तनत्वा शरकर्मकालेपतुकर्मणोप्युत्पादात् नहि निश्चले
पूर्वदेशे ततो विभज्योत्तरदेशेन संयुज्येते तपाननुभवादिति वाच्यं निःक्रियतनुनारंभकसंयोगवत्सत्वं तस्य विनैवारंभकसंयोगनाशं तद्वदे
देनात्माकाशादिसंयोगोत्पत्तेः नहि स पठस्यतत्वादेः क्रियामात्रद्वारंभकसंयोगनाशः विजातीयक्रियातएव तत्संभवात् आरंभकसंयोगात्
त्वे विशेषरोतदभिमुखक्रियाजसंयोगे तदभिमुखक्रियाविरहविरहविशिष्टे साद्युक्तौ च गौरवात् लाघवात् तत्तत्कर्मजसंयोगे तत्तत्संयोग
त्वेन विरोधित्वं तत्तत्संयोगनाशत्वेन हेतुत्वं चोचितं तपावशरीरादिसंयोगस्याविरोधित्वात् कथमेनेक क्षणस्यापि त्वं किंच तत्तद्वृत्तिकर्म
जसंयोगे लाघवात् तद्वत्सत्वं संयोग एव विरोधीनाकाशादिसंयोगाकाशात्वादेरुपाधित्वात् तद्वत्सत्वं संयोगस्योत्तरदेशोऽभावसत्वात् द्विती
यक्षणा एवोत्तरदेशसंयोगः स्यादिति चेत्तु व्यं तवापि तस्यापि तत्रकारणत्वात् विहाय नोत्पत्तिस्तत्र च प्रतिबंधकसत्त्वमिति तु तुल्यं इत्थं वशात्
दिकर्मणामात्माकाशादिसंयोगनाशे तैः समं संयोगमुत्पाद्य विरामान् नानेक क्षणस्यापि तेति अत्र वदंति तत्र शाखादौ तत्तादिसंयोगः कदा

गु. टी.

पिनजातो नवा आरंभकसंयोगस्तथावा कर्मजसंयोगे तद्वारवा वृत्तिसंयोगमात्रस्यैव प्रतिबंधकता तत्कर्मणाश्चिरावस्थानं नानुपपन्नं परित्यज्य
जनकक्रियाविशिष्टसमवायेन प्रतियोगिताविशेषेणावा संयोगमात्रं प्रत्यात्मसंयोगत्वेन सामान्यतः प्रतिबंधकत्वं स्वतन्त्रानुगमात्संबंधाननु
गमस्तदोषापत्त्यसमवापिसमवेतत्वादौ तत्पादर्शनादिति सूक्ष्ममी भूते तदा सर्वावच्छेदेनात्मसंयोगवतः पदोदरेकावच्छेदेनोत्पन्नकर्मणात्म
संयोगनाशोत्पत्तिकालेऽप्यावच्छेदेनोत्पन्नकर्मणात्सद्वितीय भूतो संयोगजनने पूर्वपरदेशाद्वृत्तितापत्तेरांभकसंयोगात्संयोगत्वेनैव वि
रोधित्वं अस्तुवाद्या रंभकतावच्छेदकविरुद्धकर्मजमतावच्छेदकजातिसत्वे तथैव तत्संयोगजसंयोगमात्रवतोपि पदोदरे कर्मजवाद्यादिसं
योगसंभवात्तदोषः पुंरवादौ प्राक्तनतत्वादिसंयोगनाश इव एव तत्कर्मजत्वसंयोगजत्वव्यापिकपारंभकतावच्छेदकविरुद्धजात्याविरोधि
तेत्यने इतिदिक् अत इतिद्व्यातिव्याप्तिवारणायैतत्पर्यः उत्पत्तिपदंतदधिकरणाकालमात्रपरं अधिकस्य व्यर्थतादित्याशयेनाह स्वाधिकर
णाकालेति स्वाधिकरणाकालध्वंसाविकरणा भूतोत्पत्तिकभावाजम्यस्य पर्यः अजम्यत्वांतस्य विभागविशेषणत्वेभावभूतपदवैयर्थ्या
दाह्यः संयोग इति अत्र स्वजन्योत्तरसंयोगानुकूलविभागजनकत्वं द्रव्येपीत्यजम्यस्य संतंतत्रकर्मणोपि स्वाधिकरणाकालवृत्तिद्व्यादि
जन्यसंयोगजनकत्वादुत्पत्तिकोतंतथाभूतपूर्वसंयोगध्वंसवारणायभावेति आरंभकसंयोगविरोधिविभागे उत्तरसंयोगानुकूलविभाग

राम०

जविभागजनकेऽङ्गुलीकर्मजनितशारवाङ्गुलीसंयोगेचस्वसमानकालोत्पन्नशारवाकर्मजोत्तरसंयोगानुकूलविभागजनकेऽतिव्याप्तिवा
रणायस्वजनमइतिरसविशेषोद्घीवस्यशविशेषः याषारणदोहेतुरेवंशब्देहेतुविभागेपितथाचयत्रपाषाणत्रयारवपाषाणस्यैकपाषाण
क्रियादिक्रमेणानाशेस्पर्शोत्पत्तिकालोत्पत्तिकावस्थितसंयोगवतापूर्वपाषाणानाशानुगुणवयवांतरविभागवतामध्यवर्तिनाऽवयवेनपा
षाणंतरमारभ्यतेतत्रावस्थितसंयोगवद्वयवस्पर्शस्वप्नपञ्चाद्राव्यनपेक्षस्वजनमद्वितीयपाषाणानुकूलस्पर्शपाषाणरंभकसंयोगप्र
तिद्विदिनः शब्दजनकविभागतत्स्वजनकेऽतिव्याप्तिवारणायसंयोगेति। यत्रविभागजनसंयोगनाशाद्यविभागगोचरसमूहालंबनप्रत्यक्षमा
दायोद्यविभागेऽतिव्याप्तिवारणायसंयोगेति तत्प्रत्यक्षमाद्यविभागकालोनेन्द्रियसंयोगवद्वितेन्द्रियसंपुक्तविशेषराताजन्यतयाऽपेक्षाबुद्ध्या
त्मकप्रतियोगिज्ञानजन्यतयाचस्वपञ्चाद्राविभावाजन्यत्वादितितत्रतत्प्रत्यक्षेतत्संयोगनाशहेतुविभागगोचरत्वस्यद्वारतयातथाभूतभावजन्य
त्वात्संदेहेतिव्यर्थविशेषरातासंदेहात्तदपिपरमाणवतिव्याप्तिवारणायसंयोगेतिपरमाणोस्तादृशंपतनेपतनप्रतिबंधकसंयोगनाशक
विभागंचप्रतिहेतुत्वात्पञ्चाद्रविकालोपाध्यादिजन्यतयाऽसंभवादस्ताध्याराजन्यतायाज्ज्ञानघटकतयातत्पतनस्यतादृशादृष्टजन्य
त्वेऽप्यज्ञेनचपरमाणोः स्वाधिकरणकालाप्रसिद्धिः स्वाधिकरणोत्पादेऽववृत्तिशगभावप्रतियोगिभावाजन्यतार्पकतयातदप्रसिद्धाव

गु. टी.

पुस्तके नचगुरुधर्मस्मानवच्छेदकत्वेपरमाणुमादायतादृशभावजन्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिः गुरुधर्मस्मानवच्छेदकत्वेक्रियामादायापितस्या
प्रसिद्धेः तत्तद्भावजन्यत्वत्वादेरेवावच्छेदकत्वादितितदपितयत्किपेत्सादिव्याप्तेरदृष्टप्रयत्नवदात्मसंयोगयोत्तत्वेनसंयोगत्वेनवाक्रियात्वावच्छिन्ना
हेतुत्वेलाघवाच्चपरमाणुपतनस्पृशपश्चाद्भाविसंयोगजन्यत्वादितियत्रतंतुहयाकाशसंयोगाभ्यामेकः पराकाशसंयोगोऽप्येकतनंतुकि
याधीनतत्तत्ताकाशविभागधीनपठाकाशविभागान्पराकाशसंयोगनाशोऽवस्थिततत्ताकाशसंयोगात्पराकाशसंयोगांतरंतत्रावस्थिततं
ताकाशसंयोगेस्वपश्चाद्भाविमावाजन्यस्वजन्यद्वितीयपराकाशसंयोगस्पृशनाशद्वारानुकूलोयः प्रथमपराकाशसंयोगस्तत्पजनकेऽतिव्या
प्तिवारणायविभागेतिअतद्विअजनितसंयोगेकस्मिन्पश्चात्तिवारणार्थमुपात्तात्तजातीयत्वादित्यर्थः सजात्यानिवेशेपिनात्राव्याप्तिरित्याहु
गगनादीनिस्वजन्यपदप्रयोजनमाहूनवेतिपूर्वोपदर्शितेस्वसमानकालोत्पन्नशरावाकस्मिन्धीनविभागजनकेतद्विभागस्पृशपश्चाद्भाविमावाज
न्यतच्छरावाकस्मिन्जोत्तरसंयोगानुकूलत्वेपिस्वजन्यसंयोगानुकूलत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्याहुद्रव्यत्वितिक्वचिदितियत्रावयवकस्मिन्धीनावयववि
भागजविभागात्पूर्वसंयोगनाशोत्तरमवयवोत्तरदेशसंयोगावयव्युत्तरदेशसंयोगस्तत्रेत्यर्थः क्वचिच्चेतिपत्रस्वीपकस्मिन्जोत्तरसंयोगस्तत्रे
त्यर्थः अत्रक्वचिदित्यनेनविभागोपादानवारितस्यावस्थिततंतुसंयोगस्पृशमकालोत्पत्तिकेपठेऽतिव्याप्तिः सूचितातस्येस्वपश्चाद्भाविमा

राम.

यजमहितीयसंयोगानुकूलस्यप्रथमसंयोगनाशकविभागस्वनकत्वसत्वात्काचित्पनेनचपत्रदंडोः पंचक्षरांस्थापिंक्रियोत्पत्तिकाले
तत्संयुक्तकपालेद्योत्पत्तिः कपालविभागकालेद्योत्पत्तिः संयोगः कपालपूर्वसंयोगनाशकात् द्वादशविभागः ततोवृद्धसंयोगनाशस्त
तस्मिन्नैववृद्धेनोत्तरदेशेतावच्छेदोत्पत्तिः संयोगस्तद्वृद्धेतिव्याप्तिः सूचिताश्रयकेचित्स्वाधिकारकाजोत्तरभावीत्ववृत्तिशगभाव
प्रतियोगीभावः प्रतियोगीयस्यनाशस्यसत्त्ववृत्तिशगभावप्रतियोगिप्रतियोगिकोनाशस्तदजन्मोपः संयोगइत्यर्थः जन्मत्वमत्रकालोपा
ध्यादिताधारणंतथाचद्रव्येनतिव्याप्तिसंभवः द्रव्यस्यपंचमक्षराण्येवसंयोगोत्पत्तातत्संयोगस्यस्यद्वितीयक्षराण्येवज्ञानशब्दादिनाशजन्यता
तत्कर्मणश्चतुर्थक्षराण्येवसंयोगोत्पत्तालक्षणासंगतिः स्वजन्मपदमुदाहरणं तशारवांगुलीसंयोगवारणायसंयोगपदंसंयोगवारणायतस्यतादृश
स्वजन्मस्वनशानुकूलस्वावहितक्षराण्येवविभागजनकत्वात्विभागपदंद्रव्यवारणायद्रव्यस्यस्वतन्त्रतादिक्षराण्येवज्ञानोदनाद्यनुकूल
स्पर्शवत्तादिभागजनकत्वादिकंकालोपाध्यादिव्यावृत्तं त्रासंज्ञातः कर्मसमकालोत्पन्नघटाद्यात्मककालोपाध्यावतिव्याप्तिः अस्तुवा
जन्मासंभवेतत्संयोगविशेषांपरानाशकाशदिसंयोगमादापलक्षणासंगतिरितिआहुः परंतुस्वजन्मतादृशसंयोगत्वमापकत्वस्वज
न्मविभागोत्तरत्वकत्वंलक्षणांर्षः जन्मद्रव्यमात्रेस्वजन्मप्राप्तिकसंयोगेस्वजन्मविभागोत्तरत्वात्तिसद्रव्येस्वोत्तरमाविभावाजन्मसंयोगप्रति

गु० टी०

धेवनप्रसंगः अत्रसंयोगनिवेशोऽसंभवः कर्मजिविभागेतादृशविभागोत्तरत्वाभावात्विभागेतिसंयोगवारणाययत्रभेदव्यवभेदोपादिनांक्रिया
भ्यश्चाकाशेतेषांसंयोगः शब्दजनकस्तत्रैकभेदव्यवक्रियाविभागादिक्रमेणप्रथमेभेदोपाकाशसंयोजनारोऽवस्थितभेदोपाकाशसंयोगात्पुन
र्भेदोपाकाशसंयोगस्तत्रावस्थितभेदव्यवक्रियाकाशसंयोगेस्वजन्यशब्दोत्तरत्वसत्वात्पवस्थितभेदव्यवक्रियाकाशसंयोगेनिरुक्तहृत्पसत्वात् स्वजन्यवा
दृशद्वितीयभेदोपाकाशसंयोगेस्वजन्यशब्दोत्तरत्वसत्वात्पुनरुच्येऽतिव्याप्तिवारणायतत्रतथाहिपत्रंतनुत्रयेरौकः पटोजनितोपैकस्मिन्तं
तावारंभकसंयोगनाशकालेपरंतनुद्वयेआरंभकसंयोगाविरोधिकर्मणीअपपठनाशतंत्वाकाशादिविभागोततः पटोत्पत्तितंत्वाकाशादिसंयो
गनाशोअपपठत्वाकाशादिसंयोगपटहृत्पोसतीततः पठाकाशसंयोगः तत्रतादृशस्वजन्यसंयोगएवस्वजन्यरूपाद्युत्तरत्वसत्वादितितत्रतत्रपराका
शसंयोगस्वपञ्चाद्राविभावाजन्यत्वाभावात्कुचितपास्वेस्वजन्यरूपाद्युत्तरत्वासंभवात्किंचद्वितीयक्षरोवाद्यादिकर्मसंयोगसंभवात्तत्र
तथात्वाभावादितिदिक्कदंतुबोध्ययत्रैकत्रसंयोगसंयोगजदलात्तरसंयोगस्पर्शयोरुत्पत्तिसद्वलांतरेकस्मिन्पत्तिश्चेकदाततोदलद्वयविभा
गतसंयोगनाशेतयोरेवदलयोरुत्तरसंयोगः शब्दजनकस्तत्रतस्मिन्स्पर्शःतिव्याप्तिस्तस्यशब्देतुविभागसंयोगयोर्हेतुत्वसत्वादितिएकाप्यं राम०
परिप्रकाशेवक्तव्यनानादोषासंगतेरविरुद्धकारित्वंविद्वत्संगमपतिअविरुद्धमितिअत्राप्यविरुद्धत्वंएकजातीयत्वंकर्मविलक्षणत्वं

तिप्रकाशोक्तविकल्पद्वयबोधोद्दिष्टीयमपिचेत्यादिनाह्यसन्नयेकजातीपत्वाद्यभिचारासंगतेबाह्यावांतरेतिमात्रंवेतिमात्रेणावांत
रविशेषाव्यवच्छेदः द्वितीयंविहृत्कार्यकारित्वाभावंपौनरुक्त्यमाशङ्क्याहप्रागितिकर्मणोऽविहृत्कार्यमाहसंस्कारस्येतिवेग
स्येत्यर्थः अनुगतकार्यस्यअनुगतधर्मावच्छिन्नकार्यस्यअनुगतकारणंअनुगतधर्मावच्छिन्नकारणंवाधकेजातिवधाधकेतद्धर्मा
वच्छिन्नप्रत्ययस्यासिद्धिर्निरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मएवद्विधधर्मावच्छिन्नकरणाताऽवच्छे
दकोपि स एवेत्यनुगतकार्यसत्वेअनुगतकारणातावच्छेदकमावश्यकंचतुर्विंशतिगुणासाधारणधर्मावच्छिन्नकार्यभावानुगुणत्वसं
भवः रूपादौरूपस्यरसादौरसादेः कारणतावच्छेदकंरूपाचादिकमेवेतिप्रवृत्त्यर्थः येनकेनापिअविहृत्त्वादिनातज्जनकत्वानामिति
अवच्छेदकत्वेनेत्यत्रान्वेतिपपेति समवायित्वसंयोगविभागोभयासमवायित्वभूयजातिमद्वृत्तिजनकतात्वेनअनंतेतिरूपान्याविरो
धिकार्यजनकतामारूपान्यतादृशजातिमद्वृत्तिजनकतायावावच्छेदकत्वेनरूपावृत्तिजातिः एवरसावृत्तिरपिसिद्धेदित्यर्थनचरूपाव
त्तिरसावृत्तिगुणमात्रवृत्तिजातौमिषः सांकर्यंवाधकंगुणत्वसिद्धौतुनकिंविदितिवाच्यंरूपान्यजातिमन्मात्रवृत्तिजनकताव
च्छेदकत्वेनप्रसक्तजात्यागुणत्वस्यापि सांकर्यसंभवात्प्रसादात्सत्वेगौरवंनदोषरसत्राहमानेतिकारणात्वंस्वरूपसंबंधविशेषोऽतिरि

गु. टी०

कंवेतिमतेपिअनुगतकार्यनिरूपितकारणात्तायाअनुगतानतिप्रसक्तधर्मविधिन्नत्वमिपमात्कचिद्यापकताधिपोयंजनकत्वाच्चतत्तिष्ठि
रितिबोधंनतत्तदुर्मितितत्तदुर्मिप्रकारकतत्तदुर्मिबोधजनकतायाहसर्पः तेनसंसर्गबोधकताव्यदासः तत्रतत्तदुर्मिविशिष्टेवृत्तिंशक्ति
लक्षणान्यतररूपंलक्ष्यतावच्छेदकेषिलक्षणमगीहृत्सास्यपातुवृत्तितानंतेनवृत्तिश्रमेराबोधकतायामपिनव्यभिचारः वृत्ताविति
तद्वृत्तिज्ञानस्यवासतिबाधकेप्रमात्वादिरित्यर्थोबोधः बाधकेअमलंभ्यतादित्येगुणानंगुणोषुतद्विशिष्टबोधकत्वंगुणपदेगुणत्वाप्र
तीतोतद्विशिष्टबोधकत्वाप्रतीतोहेतुः प्रकारांतरेणाद्रव्यकर्मरूपसामान्यवत्त्वेनरूपत्वादिनावाश्रयेतिचादीतिविपुपदात्परममहवत्ते
नबोधः आदिनाभूतादिपदोपग्रहः दीधितिकृन्मतेविभुत्वंआत्मत्वंभूतत्वंपृथिव्यादिचतुर्मुंजातिरिष्टेवेतिचेत्तथापिपशुपक्षकतावच्छे
दकतापृथिवीत्वादिव्याप्ताजातिः स्यादित्यत्रतास्यंगुणापदाद्रूपत्वादिनाप्रतीतिस्वीकारेननुसारिस्पलमाह्वयमितिचंद्रादौजातयः कल्पे
रन्तित्यनुषज्यतेननुपदावायोद्गाराभांगुणापदेरूपादिचतुर्विंशतिधर्मिमात्रबोधकत्वग्रहाह्वयमितिमात्रेशक्तिः सिद्धाअनुगताननुगतप्रकारा
वच्छिन्नत्वंसिद्धिरसतिबाधकेप्रकारेजातित्वमादापसिध्यतिशक्तिसिद्धिरेवलाघवप्रतिसंधानवशादननुगतजात्यवच्छिन्नत्वविषयिणीकर्तृराम०
सिद्धिरिवतदेकत्वविषयिणीयथाचाविशेषाचयव्यतिरेकग्रहाधीनकारणात्सिद्धिरनुगतानतिप्रसक्तसामान्यविषयिणीतथाकारणात्तावच्छेद

कावयुहेकारणतावयुहातरवच्छेदकतयापिजातिसिद्धिदुर्घास्यादत्रापिचेतिवजादयितिवलस्यशरावापुविशेषरूपतयागुणमिन्नत्वादि
नाश्वारेइवनादिकंनत्वादिकंचनर्तकादेः संगृह्यतेपरत्वादिनापृथक्त्वादिसंग्रहः स्वस्वपरिभाषमास्वस्वसंकेतविषयतावच्छेदकेनतत्त्वमा
नांतरसिद्धयेवाप्तानदीव्यादिमवहारादपिजातिसिद्ध्यापत्तेः नवेश्वरसंकेतविषयतावच्छेदकत्वमपितत्त्वमांतराधीनत्वादितिभावः अ
पत्तांत्रिकत्वमीश्वरस्येवेत्यत्राह नवेतिचिप्रलुप्तत्वादेरेवपरत्वादिरूपतायाः संख्यायाअतिरेकस्पर्शवेद्व्यत्वस्यचमीमांसकैरुपगमात्कर्म्मणो
गुणत्वस्यभूषणो नस्वीकारात्तत्तदनुसारिजातिसिद्धौतुसांकर्ष्यमित्याशयः अभावइयंसमवायिकारणत्वत्वेनतत्तद्विन्नत्वस्यान्यतरत्वरूप
त्वात्समवायिकारणत्वेनचावच्छिन्नप्रतियोगिताकंतयोरितिसमवायिकारणत्वसंयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वान्यतरासामानाधिकर
णोत्सर्पः संयोगविभागोभयाविरोधित्वस्यचसामानाधिकरण्यात्मकत्वादितिभावः प्रकाशेइत्येहीतिक्वचिदपिइत्येरातादृशविरोधिकारणता
कालदिशोनिमित्तकारणमात्रतयातयोः सामादिसाहृद्व्यस्येतितृतीयाविशेषणोकार्क्यमात्रनिमित्तकारणत्वेनविशिष्टस्यापिकांलादेः सम
वायिकारणत्वेनसमावेशात्। तत्त्वत्वात्स्वसमयैतगुणंप्रतिनयोद्विविधकारणतावत्वादित्सर्पः कारणातांतरेतिसमवायिकारणत्वंअसमवा
यिकारणत्वंनिमित्तकारणत्वंचेतित्रिविधंकारणत्वंतत्रद्विविधकारतातासाधारणधर्मविच्छिन्नस्यस्यतौप्रतिकारणत्वस्यजात्यवस्थाप

गु. टी.

कत्वादित्यर्थः अस्यपाः समवायित्वविवक्षापातौ प्रतिसंयोगविभागो प्रतिकारणात्वमित्यत्राद्येति इत्यगुरोति इत्यमात्रे अदृष्टे अस्तानां घातकमुत्तो
चतादृशकारणातासत्वादिति भावः संयोगजसंयोगस्यापि क्वचिद्भिन्नता पूर्वकत्वादाहयजाती यदिति विभागपूर्वकः समानाधिकरणाविभाग पूर्व
कः क्वचिदिति पत्रतंतुकपालयोर्वृत्तयोस्तत्पुत्रतंतुवृत्तसंयोगकपालपटसंयोगोताम्पां घटपटसंयोगस्तत्रेत्यर्थः ननु असाधारणत्वं यद्वि
तादृशविजातीयसंयोगत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वं तदा तादृशकारणात्वाभावो द्रव्येपीत्यत आह साधारणोत्पादनिमित्तेति तत्पाचा
दृष्टनिष्ठकारणातावृत्तिकारणाताविभाजकभूतत्वमेव साधारणत्वमिति भावः समवायित्वे सतीति सामान्यादिवारणाय तादृशविजातीयेति
कर्मजन्यतावच्छेदकजातिमदित्यर्थः इदं संयोगसंग्रहापतीर्षगमनादिजन्यतावच्छेदकजातिमत्तुरवा घसमवायिकारणात्मनो योगसंग्रहा
पसंयोगेति समवायिकारणात्वे समवायिकारणात्मात्रमुपदेयं कर्मजन्यसंयोगभूतद्रव्यसत्वे तु तद्वारणाय कारणत्वं स्वरूपयोग्यताहर्षनिवेश्यं
असमवायिकारणात्वमपि स्वरूपयोग्यत्वं तेनाजनितसंयोगे कर्मणि नातिव्याप्तिः वस्तुतः समवायिकारणात्वं विजातीयसंयोगेन विशेषणी
यं व्यर्थत्वात् इत्थं च समवायित्वमात्रोक्तावसंभवइतिकारणात्वमपि निवेश्यं इत्थं चासंपुक्तद्रव्योपगमेऽपि न भूतिः इदं च कर्मसंयोगाभ्यां नैकः
संयोगइति मते केवलकर्मजन्यतावच्छेदकजातिग्रीहेत्यन्ये किं नित्यनेन पूर्वोक्तानां विशिष्यव्यवच्छेदात्तुक्तेराह फलितार्थमिति सकलद्रव्यवृत्ति

राम०

त्वं सामान्यादावपीत्यतो मात्रेति सकलेत्यस्येव तथा च द्रव्यत्वसमस्यात् तत्त्वामानकर्मण्यपि व्याप्तिरिति भावः एकैकद्रव्यवृत्तित्वेपि सकलद्र
व्यवृत्तित्वमविरुद्धं द्रव्यत्वाद्दौतदुभयसत्त्वात् एकैकमात्रवृत्तित्वं चानेकवृत्तिगुरोऽसिद्धमत आह धिन्नकालीनेति परस्परविभक्त्या भ्रष्टावृत्ती
सर्पः एक भ्रष्टावृत्तिवृत्तिमद्भासमवेतत्वेनेति फलितं वृत्तिमदिति गगनादिबुद्धसायमूलस्वरसिद्धिर्मपि न मूलस्वरसिद्धिर्नित्यद्रव्याणाम
नाश्रितत्वं प्रदर्शयानुपपत्तेः किंतु द्रव्याश्रितत्वाप्यद्रव्यत्वाप्यपकतावच्छेदकभावविभाजकोपाधिमत्वमिवोध्यं साध्यसामानाधिकरण्यात्
मावृत्तित्वरूपव्याप्यतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण दीदीधीत्युक्ते मूलस्वरसिद्धित्वमित्यपि युक्तं गौरवात् समवाय्यतेत्यत्र व्याप्तिद्वयप्रवेशगौरवात्
योगेन समवायेन चाद्रव्यकर्मणोपि व्याप्यमत आह द्रव्यत्वत्वपरमिति यथाश्रुतं लाघुवचानुत्थाह तादात्म्येनेति अत्र व्यापकतावच्छेदकत्वं
रूपतो ग्राह्यतेन कर्मत्वस्य जातित्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वमिति प्रयुक्तं सत्ताया अपि सत्तासाध्याप्यतया सत्तास्य स्वभावशपकं तपाह
तमधिकेनैस्यभिप्रेत्याह सत्तास्येति विभुसमवेतेशब्दे कालिकेन द्रव्यत्वादिकमपि वर्ततेऽतः समवाय्येति तादृशजातिमत्वं कालादावपी
तिसमवायेन तदुक्तौ जातिषट्कर्षमित्यभिप्रेत्याह समवायसंबंधेनेति द्रव्यत्वभ्रष्टापदं व्यत्यस्य परतया प्रकाशकता व्याख्यातं तथा च द्रव्यत्व
व्यावृत्तिसाधनापागुरावनिःक्रियत्वपौरुषदर्शनमित्याशय इति तच्चापुक्तं न हि द्रव्यत्वव्यावृत्त्येव वक्तुमुचितत्वात् निःक्रियत्वस्य द्रव्यत्वा

गु. टी.

भावासाधकत्वाच्चेतिद्रव्यलक्षणापरंद्रव्यत्वसाधकपरंतपाचद्रव्यत्वसाधकाभावेनद्रव्यत्वाभावसिद्ध्यर्थंतघोरुपरदर्शनमिसाशयेनाहद्रव्यमात्रेति
स्मिन्नितितसदेन्द्रव्यमानवृत्तिधर्मपरामर्शजातिसंकरप्रसंगेनोपपद्यतेइत्यतस्मदुपपादयतिद्रव्यत्वव्याप्येतिगुरोद्रव्यत्ववादिनाद्रव्यत्वस्य
रावत्वव्याप्यत्वास्वीकारेप्रकाशेव्याख्यानपुक्तेत्यतोऽन्यथाव्याकरोतिजातीतिगुरात्वव्याप्यत्वेगुरात्वसाक्षाद्यप्यत्वेतेननीलत्वादौनव्यभिचारः
विभाजकत्वंसाक्षात्परंपरयाग्राह्यंतेननीलत्वादेरपितत्त्वमित्यमेवमग्रेपिआश्रयेतिआत्मवृत्तिदुःखाद्याश्रितगुरासत्वेव्यात्मनिदुःखादिनिवृ
त्तिसंभवेनेत्यर्थः ननुसकृज्जात्मनिष्ठादृष्टनिवृत्तावप्यदृष्टाद्याश्रितादृष्टादेवकार्यधारास्यादत्राहोत्तैकगुरोतिअदृष्टतावच्छेदेनात्मजन्यत्वादि
तिभावः एवंचदुःखाद्यात्मगुरोपिनिदुःखादिकंस्वीकार्यंदुःखादेरात्मैकगुरात्वात्किंतुसामान्यगुराएवेतिमंतव्यंजन्यभावनधिकरणमहा
प्रलपद्रुपदुःखनिवृत्तिरूपासर्वमुक्तिर्नस्यादितिप्रकाशारायइत्यमेगुरोष्वित्यादिप्रकाशाद्गुरोपदिगुरासमवेतत्वेसतिनित्यः स्याज्जातिः स्या
दितिलभ्यतेतन्नित्यत्वव्यर्थगुरासमवेतत्वेनैवजातित्वापदानसंभवात्नचैवमेवस्तुतर्हि नित्यत्वेचेत्यस्यव्यर्थत्वापत्तेरतआहजन्यगुरो
ष्वितितपाचजन्यसमवेतत्वेनैवजातित्वापदानसंभवात्नचैवमेवास्तुतर्हि नित्यत्वेचेत्यस्यव्यर्थत्वापत्तेरतआहजन्यगुरोष्वितितपाच
जन्यसमवेतनित्यत्वमेवजातित्वापादकंइत्थंचगुरोपादानप्रकृताभिप्रायेरागुरापदंगुरात्वेनैवजन्यगुरापरमितिस्त्वनापनदुक्तमित्यमे

राप्र.

नचैवं व्याख्यानेनित्यगुणेनित्यगुणास्वीकारे दोषो न लभ्यते न नित्यगुणे गुणभावेनैव तत्र द्रव्यत्वाभावेन गुणत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यत्वं उच्यते प्रकृत
सिद्धौ नित्यगुणे नित्यगुणादृष्टेः पक्षे भवतेः अत्र नित्यगुणे नित्यगुणास्वीकर्तुं नित्यसमवेतनित्यत्वमपि न जातिव्याप्यं सिद्धं तिनंगुणसमवेत
त्वमेव तथेति प्रकाशेनित्यत्वे चेति चकार स्यान्नित्यत्वसमुच्चयपकृतया कल्पयेत्पि गुणे यदि गुणसमवेतः स्याज्जातिः स्यादिति प्रसंगो युक्तः
प्रकाशोक्ते उरुभरत्वमधिप्रेतस्त्वयमाहमूले इति स्वसमानकालीनेति स्वाधिकरणावृत्तीत्यर्थः । तत्समानदेशे तत्समानदेशे ततो तत्समान
मकृतं तौ भेदेति स्वभिन्नस्वसमानकालीनपरसमानदेशत्वाभावआपाद्य इति पूरणायमित्यन्ता र्थः स्वातंत्र्येणानिःक्रियत्वस्य लक्षणतया
तदिति प्रसक्तेः निःक्रियत्वातिप्रसक्तेः तद्भावेनेति गुणे द्रव्यत्वव्याप्यक्रियावत्त्वस्याभावकषणरूपतयाऽतिव्याप्तिमुद्रावनायोगादिति भावः
निःक्रियेति तत्राचक्रियासमवायित्वाभाववत्तादृशावयववृत्तिवृत्तिद्रव्यत्वमादाय द्रव्यमात्रेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्येदक निवेश इत्यर्थः नि
क्रियत्वस्य लक्षणत्वेऽगुणवत्त्वस्यापि तत्त्वैचित्सादाह एवमिति अवृत्तं तत्सत्त्वादिकारणापनित्यवृत्तीति कर्मत्वव्युदासपसवापितं समवाये
न तद्वत्प्रकाशे बहुव्रीहिनैव बहुव्रीह्युत्तरभावप्रसपांतेन अगुणत्वमित्यनेनैव न गुवंत इत्यादिना गुणवद्विन्नत्वं अभिप्रेतं तत्सचनलामोऽ
त आह गुणभावेति गुणस्याभावोऽगुणतद्वत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेनैव न गुवंत इत्यादिना गुणवद्विन्नत्वं अभिप्रेतं तत्सचनलामोऽत आह गुण

गु. टी.

भोवेतिगुरास्याभौवोऽगुरांतद्वत्त्वमगुरावत्वमित्येवंक्रमेणालम्पोगुरात्पताभावसंबंधएवेतिभावः ननुपुष्परासनैवतत्पुरुषाज्जततत्पुरुषो
तरमनुपाविवक्षितार्थस्यालाभेव्यर्पितोक्तिर्विरुद्धानवाविरादोऽनुपपत्तिरनुपलब्धिरित्यादौप्रसज्यनजापितस्युक्तोऽन्यथानुपसक्ततापत्तेः
इतिवाच्यंअसंताभावाव्यर्पकाव्यपेननिर्मितमित्यादौव्ययीभावस्यैवदर्शनात्प्रसज्यनजातस्युक्तयोगात्अविवाहस्यादौतुनजो
विरोध्यर्पितमात्रेकमत्यादिपरताकिंचाव्ययीभावाद्ब्रूहीत्युत्तरमनुपायोऽर्थोऽलम्पतेसकपंनशंकितइतिन्यूतेत्यतआहन्नजसमासा
दितितपाचाव्ययीभावेमनुपाव्यर्पितैवनजतत्पुरुषवद्ब्रूहीत्युक्तप्रत्युत्तेत्यादिनादोषोक्तिरतएवाहोपलक्षणादित्यादिइतिरहस्यंकर्मधा
रयमत्वमपीयादितिकर्मधारपपदंप्रकाशेअव्ययीभावादिपरमपिमंतव्यंनजतत्पुरुषापिमहानवस्थातद्धनक्षराविरोधित्वेनासंता
भावबोधसंभावेनविवक्षितार्थलाभसंभवाद्यर्पितोक्तिरविरुद्धन्यूनताभंगाद्यैवनजसमासादित्युक्तमित्यमेनन्वजावपवविरुद्धंसम
वेतत्वेसतिद्रव्यत्वंद्रव्यत्वमात्रंवाद्येप्रथमेपदापाद्यंतस्यैवद्वितीयेआपादकत्वंवाच्यंप्रथमेऽप्यपत्तिवारणार्थमेवद्वितीयतर्कादरातत
पाचापादकेसत्संतव्यर्पितद्वितीयेप्रथमस्यापादकेकाव्यंसदितित्वमर्पमात्राहाव्यचित्वमिहेतिद्रव्येतिद्रव्यसमवापिमिन्नासमवेतत्वेस
तिसमवेतत्वमित्यर्थः परमाणौव्यभिचारवारणायकार्यसदित्युक्तंधर्मिभेदान्नद्वितीयतर्कापादकेसमवेतत्वांशवैषम्यंप्रथमेतुआपक

रम.

त्वादेव न व्यर्थं त्वं शंका स्वसमवायिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यसमवायित्वकलं उक्ता र्थ इति न वै प र्थ शंकेत्यप्येता धवादा हरूपवदि
ति अत्रापि तर्कपितुरापाद्यपादबुद्धेः सत्वादितीयतर्कानापेक्षितस्तथापि परस्मैकापत्तौ तं प्रति द्वितीयस्तर्क इति बोध्यं रं प्रकाशे तर्कद्वयम
नुरुध्याय्य पादपवत्त्वात् घटवृत्तिनस्यादित्येक एवमुक्त इति बोध्यं इदं तु बोध्यं रूपाभावनिश्चयोऽस्ति न वा घेतर्कवै फल्यं द्वितीयतर्को
दुः आपादकवत्तांशे आहार्यधि यस्तर्कहेतुना तपापि प्रसङ्गे राह पेरूपाभावनिश्चयेनानाहार्य शंका विच्छेदे व्याहार्य शंकारचारकस्त
र्कः प्रायश आहार्य शंका विच्छेदायेव सर्वत्र तर्कानुसरणात् संशयसामान्यनिश्चयविरोधिते तत्काले व्याहार्य पादकधी रित्येके आपाद
क संशयोप्यापाद्यबाधधी सचिवस्तर्क हेतुरित्येते अवस्यंते न सत्ताद्रव्यत्वादेव त्वं तेन कर्मत्वादेव मुदा सः इदं वा गुणवत्तादेव शरणात्क
ल्पमनुरुद्धमलसाधकाभावपरत्वे तु यथाश्रुतमेव सम्यगिति बोध्यं का प्येति अत्र संभवे पीत्यत्रान्वेति एतावता च कारणमुत्पन्नधीन
पाकजरूपादेरसंभवः सूचितः परमाणादेव पाकादिति बोध्यं संख्येति कारणे एकत्वाभावात् का प्येति एकतामुत्पत्तौ तदसमवायिकारणाका
नेकवृत्तिसंख्याया अप्यनुसादात्संख्यामात्रभावः एवं पृथक्त्वमात्राभावोपि बोध्यः आदिना गुरुत्वद्रव्यत्वत्वे ह वेद्यसंयोगविभाजनवि
भागतादृशसंयोगाधीनपरत्वापरत्वसंग्रहः कारणस्य निगुरेतात्संयोगजसंयोगस्य तस्मिन् कर्मकारणगुरुत्वसंयोगाद्यभावात्तत्क

गु. टी.

मृत्तिसंयोगस्य चासंभवात्तद्व्यांतरेकस्मिन्निधावनं उक्तीत्यासंयोगविभागयोः सत्त्वाच्चपविर्निर्गुणत्वं संभवतीत्याशयेनाहव्यधिकरणमिति
तथाचनिर्गुणो गुणरूपेऽधिकरणो द्रव्यसत्त्वे प्रमाणान्तास्तीत्यर्थः चतुष्टयमिति नहि द्रव्यं निर्गुणमित्यारभ्य नहि निर्गुणो द्रव्येऽसंतं प्रथमतः मि
सादिः संख्येतिरूपादिभूयस्य द्रव्येणाश्रयणाद्रूपादित्यागः एतन्मते निर्गुणो द्रव्येऽसंतिसमानाधिकरणां उक्तक्रमेणासंयोगादिसंभवेपिसं
आपरिमाराभूयस्य संभवात् आकाशादौ मानाभावेनातींद्रियसंख्याभूयस्येति प्रमाणसंभवात् केचिदिसनेनाहचिः अचिता प्रकाशकारी
यमाद्यलक्षणां मूर्तगुणत्वा घटिततया भाष्यस्यापि विरुद्धं द्वितीयं तु मूर्तत्वा अभिचारघटिततया मूलस्येतत् संस्कारत्वान्येति संस्कार
त्वान्याया गुणत्वव्याप्यगुणत्वभिन्ना गुणभिन्नावृत्तिर्जातिः स्वभिन्नेतदव्याप्येतत्पः निविट्त्वादिवारणाया व्याप्यान्तं जातिविशेषाणां तत्र वे
गत्वादिसंग्रहाय संस्कारत्वान्येति असंभववारणवभिन्नांतद्वयं व्याप्यताप्यत्वयोः समवायेन जाभाय जातीति गुणत्वव्याप्यत्वगुणाभावप्रति
योगित्वमिति तु न्यायः संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यपदे परित्यज्य भावनावृत्त्यन्यजात्यव्याप्येति तु पुक्तं मूर्तिव्याप्यतावच्छेदकेति संख्यात्वादिवार
णाया गुणवृत्ताति घटत्वादिवारणाया परममहत्त्वत्वारणाया व्याप्यान्तं प्रागुक्ता र्थकं भावनात्वं संग्रहाय संस्कारत्वान्येति जाघरादाहम
र्तभावेति भाष्यसंदर्भेतिरूपादयो मूर्तगुणा इत्यादिवाक्याद्रूपादित्वावच्छेदेन मूर्तगुणत्वान्नवान्मूर्तत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत्वमप्यद्रूप

त्वादौलवं अनतिप्रसक्तपेचविशेषाणांतरदानं प्रकाशकदुक्तं तु न शक्यस्वरसमिद्धमिति भावः संयोगत्वविभागतयोः पितृवृत्तित्वावच्छेदकता
दाम्भ्यमात्रेति तत्र पाचतयोर्विभूतवृत्तित्वेनातथात्वाच्चातिव्याप्तिरिति भावः मूर्तिविरोधित्वं मूर्तत्वाभावव्याप्यत्वं तच्च त्रयापकमूर्तत्वाभा
वकत्वं मूर्तत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वं चाप्येननुगमः द्वितीये मूर्तत्वाभावाभावायत्वेन प्रवेशमपेक्ष्य मूर्तत्वेन निवेशे लाघवमिमांसायां न
हस्तामानाधिकरणेति स्मृत्यनुपधापकरोगादिनाशसंस्कारसंग्रहायाह स्मृतिहेतुतेति पूर्ववदिति द्रव्यत्वपदं द्रव्यत्वपरं तादात्म्येन द्रव्य
स्य व्याप्यत्वमित्यर्थः गुरात्वस्यापि गुराव्याप्यत्वादाह गुरात्वेति गुरात्वत्वप्रवेशे गौरवादाह गुरानि केति अत्राजनितविभागस्यापि द्रव्यस्यो
गमादिभागसंग्रहाय द्रव्यपदं विभागविशिष्टद्रव्यपरं नित्यद्रव्यपरं वेति बोध्यं असंताभावइति असंताभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादा
ने अन्योन्याभावविशेषाणां प्रयोजनं न घटते रूपाद्यसंताभावस्य केवलान्वयितया स्वाश्रयप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादाने अन्योन्याभा
वविशेषाणां प्रयोजनं न घटते रूपाद्यसंताभावस्य केवलान्वयितया स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकता हातरतिव्याप्यमां वद
त आदौ तदुक्तमिति बोध्यं न च त्रयापकत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः न च विशिष्टाभावादिप्रतियोगित्वेनासंभवापत्त्या प्रतियोगिवैयधिकारण
मावश्यकत्वाच्चान्योन्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वात्संताभावत्वं पृथक् द्विजतस्य वाच्यत्वात् अभावमात्रस्य पूर्वभरणात्तद्वि

गु. टी. शिष्यस्वभावस्यापि प्रतियोगितया प्रतियोगि व्यधिकरणत्वस्य दुर्ध्वत्वादिति चेन्न तद्विषयान्मोमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यापकत्वस्य
 स्पष्टकृते निवेशेन संयोगाभावादेरपि व्यापकत्वात् भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् यत्तु असंताभावगर्भव्यापकतायां स्वाश्रया मोमाभावसमानाधिक
 रणोत्पन्नभावस्य संबंधविशेषानिवेशात् स्वश्रया मोमाभावाधिकरणोत्पत्तयस्तंताभावभावाप्यपि कालिकेन वृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणं नि
 वेश्यमिति तन्न स्वाश्रया मोमाभावाधिकरणोत्पत्तयेन वृत्तित्वात् यत्तु यत्तु निवेशो विद्यादिति हेतुत्वादायितिनन्विमपुक्तं स्वाश्र
 या मोमाभावव्यापकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं तंताभावस्याप्रसिद्धात् तत्प्रतियोग्यत्वस्य रूपादौ वक्तुमशक्यतायाः निव्याप्त्यसं
 भवादिति चेदत्र बहवः त्वपदस्य लक्ष्यपरतया गगनाद्यत्वं ताभावस्य च व्याप्तिरिति तन्न भ्ररारीत्या प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्वा
 श्रया मोमाभावा व्यापकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणगगनाद्यत्वं ताभावस्य च प्रतियोगिगनादिकंतदमत्वस्य रूपादौ सत्त्वादिति या
 मिरित्याहुस्तन्महंसमवापनानात्वपक्षे समवायसंबंधस्यामान्ये स्वाश्रया मोमाभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्वाभावप्रतियोगिप्रतियोगिक
 तो मया भावप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वे श्रया मोमाभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे ईदृशप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोग्यत्वस्यै
 वलभिरातसंभवे व्यापकत्वांतवैषम्यं तत्स्वाश्रया मोमाभावाधिकरणपक्षिचिदनुयोगिकत्वोक्तावीदृशप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य

संयोगाभावाद्दोषत्वेनाव्यावर्तकतात् एतद्दिशिष्टस्यापि व्यापकत्वाच्च एतेन स्वाश्रयाभ्यामाभावाधिकरणासमवेतप्रतियोगिकत्वमेवप्रतियो
ग्यत्सामानाधिकरण्यगगनाभावादिस्वाधारसामित्यास्तं व्यापकत्वं तवैयर्थ्यं अत्रैवेयेतादृशाभावप्रतियोगिनस्तदन्यत्स्यानुग
त्याभावेत्युक्ता सूपरस्यप्रतियोगिपरत्वात्वाभाद्रगनेप्रतियोगिप्रसिद्धेर्वचनानर्हत्वाच्चेति तस्मादेवं व्याख्येयं अन्योभावावेप्रतियो
ग्यवृत्तित्वानिवेशेसाश्रयाभ्यामाभावसमानाधिकरणत्वस्याव्यावर्तकतया अन्योभावावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्ववरं
संताभावप्रतियोगिपक्षद्वयत्वं वाच्यं ननुप्रतियोग्यत्सामानाधिकरण्यनिवेशं अप्रसिद्धापत्तेस्तथासतिगगनादेरेवतथाभूतप्रति
योगिनः प्रसिद्धानूपादावतिव्याप्तिदानं न च जन्मरूपासंताभावो नित्यरूपगगनाद्युभयाभावापिकेवलान्वपीतिकश्चमतिव्याप्तिः
व्यापकत्ववदिसंतस्याव्यावर्तकत्ववारसायासंताभावो नित्यरूपवपदेनैवै। शिष्टव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नासंताभावस्याप्य
पानित्यरूपेऽतिव्याप्तिसंभवात्तन्नेवंविशेषणयोर्युक्तमेतत्किं विरुद्धा पुनपदुभयोपादाने एवप्रयोजनवत्तापतयोक्तेरिति
बोध्यं अतिव्याप्तिपक्षमप्रसिद्धाऽसंभवपरमित्यपरेअत्रप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टासंताभावत्वेन व्यापकता वा
व्याप्यताप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्ववत्तत्तत्संयोगासंताभावस्तत्तद्व्यक्तित्वेन व्यापकतयात्वाद्दोषतादवस्थादिति बोध्यं

गु. टी०

वमेवेति एकाश्रितत्वज्ञानोपपत्ताभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यापत्त्यस्य भावे प्रतियोग्यवृत्तित्वं वाच्यमित्यर्थः अत्रान्योऽप्यभावे वावृत्तानि
वेशेषिता मय्याभावमहिम्नेव तदत्राभावात्संभवत्ताहृदित्वाद्यभावस्येति नास्तीति स्वप्रतियोग्यवृत्तिद्वित्वात्प्रयतनं च तत्पत्त्यभावाधिक
रणोद्विक्ताद्यभावाभावसत्त्वाद्यापकत्वं नास्तीत्यर्थः तादृशभावेति स्वाश्रयान्योऽप्यभावाव्यापकाभावप्रतियोगिन इत्यर्थः अनुगतस्येति प्रा
क्तनंतु स्वत्वघटिततयाऽननुगतमिति भावः स्वाश्रयान्योऽप्यभावाव्यापकाधिकरणयेवेतत्तदस्य त्वं अनुगतमपि संभवतीति तु बोध्यं उत्तरं न
काश्रितत्वनिर्हृत्तौ एकत्वत्वेनैकत्वव्याप्यत्वं द्वित्वादावस्येवेत्यत आह स्वाव्यापकेति अत्रापकत्वस्य व्यापकभिनत्वरूपस्य प्रवेशे गौरवादाह
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येति एकत्ववत्पुन्यस्यैकत्वावच्छेदेनोभयत्वादिना चैकत्वाभावसत्त्वात्पत्तादावतिव्याप्तिवारणायैतं पावत्पदार्थ
मेवाह एकत्वव्यापकेति एकत्ववैयर्थ्यादिति स्वसामानाधिकरण्येकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव वृत्तित्वं एकत्वाव्यापकत्वं प्रकाशक
भिमत्तं न चात्राप्येकत्ववैयर्थ्यादित्वादिवारणार्थत्वादित्यनेन नुस्वाश्रयान्योऽप्यभावाव्याप्यस्यैव अधिकरण्यतादृशव्याप्याधिकरणत्वावच्छिन्न
भिन्नवृत्तित्वं स्वाश्रयान्योऽप्यभावाधिकरणत्वापेक्षया तादृशव्याप्याधिकरणत्वस्य गुरुतया न वच्छेदकत्वात्तादृशव्याप्यवृत्तित्वना एव
वच्छिन्नाभावः स्वाश्रयान्योऽप्यभावावृत्तित्वनापेक्षया तादृशव्याप्यवृत्तित्वस्यापि गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वादित्यत आह स्वाश्रयप्रति

योगिकेति तत्राचरन्नाधिकरणवृत्तित्वं तदधिकरणवृत्तिताभावात् प्रकृतैवैषाधिकरणं किंतु तदभावाधिकरणवृत्तित्वं प्रकृतैव नोक्तरीत्या दोषः
स्वाश्रयाभ्यामभावात्तापेक्षया तद्व्याप्यत्वस्य गुरुत्वेऽप्यधिकदेशवृत्तितयाऽपेक्षेदकत्वादिसाशयः सामान्यभावनिवेशफलमाह द्वितीया
नामिति ननु स्वाश्रयाभ्यामभावसमानाधिकरणात्तावच्छिन्नाभावो निवेश्यतामत्राह मेयत्वेति समवायेन समानाधिकरणं तेनैवाभावस्तु कौ
त्वाद्द्रव्यत्वेति नियमांशो व्याप्यतांशः द्वितीयाह त्विति अत्र येन संबंधेन व्याप्यत्वं तेन संबंधेनाभावः समवायेनैव वातद्वयं वाच्यं आद्ये तत्तद्वि
त्ताश्रयप्रतियोगिकान्माभावव्याप्यसमानाधिकरणात्तावच्छिन्नाभावो निवेश्यतामत्राह मेयत्वेति समवायेन समानाधिकरणं तेनैवाभा
वस्तु कौत्वाद्द्रव्यत्वेति नियमांशो व्याप्यतांशः द्वितीयाह त्विति अत्र येन संबंधेन व्याप्यत्वं तेन संबंधेनाभावः समवायेनैव वातद्वयं वाच्यं आद्ये
तत्तद्विताश्रयप्रतियोगिकान्माभावव्याप्यस्यैव त्वान्वपितया तत्तावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्धः द्वितीये सामान्यदोषप्रसिद्धोऽपि न द्वित्वसामाना
धिकरणादिति बोध्यं ननु स्वाश्रयाभ्यामभावव्याप्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि त्वान्वपितया तत्तावच्छिन्नाभावस्य ताभावात्
मानाधिकरणपेक्षेया अतामत्राह पक्षोक्तेति स्वाश्रयनिष्ठ इति सममी समासेन। स्वाश्रयनिष्ठान्माभावश्च स्वाप्यवतयोर्वैयधिकरणानधि
कारणत्वमर्थः प्रथमतः प्रतीक्यधिकरणपक्षसंयोगेन स्वाश्रयनिष्ठान्माभावाधिकरणोतादात्म्येनासंबंधिरूपविरुद्धवत्तु वाचितमाप्रतियोगि

गु. टी०

गिपरत्नानुत्तरतदितस्त्वृत्तयैतयावैयधिकरणप्रतियोगिवृत्तितद्वितीयेतदभावसामानाधिकरणमितिप्रवृत्तार्थः अत्रद्वितीयेव्याप्यवत्संयोगा
दिवारकंअन्यथास्वसमानाधिकरणसंयोगादेरभावसामानाधिकरणस्यैकत्वादौसत्त्वादसंभवापत्तेस्तत्तुल्यसत्त्वत्वेत्यादिसव्याप्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नाभावोक्तोनायंदोषइत्यत्राहव्यासमेतिनचत्रस्वव्याप्यतावच्छिन्नाभावोवाच्यस्तथाचोत्तिकात्वेस्वव्याप्यत्वांततस्तद्वृत्तितत्त्वसत्त्वत्वा
नियोग्यसमानाधिकरणेतिनदेयंस्वसमानाधिकरणतावच्छिन्नाभावस्तत्प्रसिद्धइतिनव्याप्यतंयत्तथापिसमवायेनव्याप्यतंतदभावश्चवि
वृत्तितेनचोत्तिकात्वेसमवायेनैकत्वादिव्याप्यकिमस्तीतिक्वंचसामान्याभावनिवेशोद्विक्तादावतिव्याप्तिः द्वित्वव्याप्यतावच्छिन्नाभावासामा
नाधिकरणस्यद्वित्वेपिसत्त्वादिति शेषाभावएवनिवेश्यइतिभावः॥ द्वितीयमेकवृत्तित्वंभूतं व्याख्यातप्रामितितृतीयं व्याचष्टेत्वात्रयेतिअतः
ताभावाभावतेनप्रवेशेगौरवदाहस्वाश्रयाभ्यामाभावेति एकवृत्तित्वानेकवृत्तित्वयोः स्वयंलभ्यमाणमाहस्वसमानेतिस्वविशेषणताविशेषे
रास्वव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरणरूपवैयधिकरणनिवेशेनप्रतियोग्यसामानाधिकरणंनदेयंतुक्तसंबंधेनस्वस
मानाधिकरणतावच्छिन्नाभावस्तत्प्रसिद्धइतिनव्याप्यतस्यापि वैषम्यमितिबोध्यं सामानाधिकरणद्वित्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वं
संयोगादावपीत्यतोऽप्रत्येकत्वस्यहेतुप्रतियोग्यतंद्वित्वविशेषणइदं द्वित्वंभूतस्यापिद्व्यापिद्व्यानुपगमेनतेननतदेकताद्व्याप्तिः संयोग

राम.

प्रतिकर्मणश्च द्वित्वदिकं प्रत्येकत्वस्य हेतुत्वे ईश्वरोपेक्षायाश्चाद्वयान्तरमादाय तत्र द्वित्वं जायते इत्यन्ये अपेक्षावृद्धि विशेषविषयत्वरूपं प्रकृतौ द्वित्व
मित्यपरेतां दृशवृत्तिगुणविभाजकोपाधिव्याप्यजातिमत्त्वं वाच्यमित्यप्याहुः । तदस्य गुणान्वित्युक्ते प्रतियोग्यं शेषे गुणत्वप्रवेशे गौरवमत आह
तादृशप्रतियोगीति वस्तुतः प्रतियोग्यं शेषे गुणत्वप्रवेश एव लघोपानमप्यानेततादृशकमदि भेदप्रवेशे गौरवादिति बोध्यं । लाघवादाह स्वभा
वेति द्वित्वत्वसमानाधिकरणत्वेनासामानाधिकरण्यं विशेषणं इव्यवधारणाय गुणत्वमिति अभावश्चेति निष्पन्नं ततोऽपि शेषः । अत्र
प्रथमाभावे तद्वदने द्वित्वदीनां स्वाश्रये स्वासत्तत्वात् सत्त्वकात्वेऽभावसत्त्वात् संभवः । द्वितीयाभावे तद्वदने द्वित्वद्वयव्यतिव्याप्तिः प्रथमलक्षणे द्वितीये
त्वव्याप्तिरिति बोध्यं स्वत्वाद्यग्रेतमनुगतं लक्षणा माह पदेति जलाजलवृत्तौ वर्तते एकत्वे एकत्वपृथक्त्वे वनवर्तते पाजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः व
स्यंते न रूपतादेरवृत्त्यंतेन पृथक् संख्यात्वादेर्बुद्ध्याः पृथिव्यपृथिवीवृत्तिवृत्तीत्यादेः शब्दगौरवकटुताभ्यां सागः । भावेति विशेष्ये तद्वति विशेष
षो व्यावृत्तत्वेन ज्ञानेन तत्परमित्यर्थः तापमाणाकारणता तादादिति मते तादृशज्ञानकरणपरत्वे तु कर्मधारय एव युक्त इत्याह करणेति द्वंद्वसमा
सेरुपा ध्वन्याप्तेराह पृथिवीवृत्तिवृत्तिपाचकर्मधारयः गुरुत्वेति व्याप्तिशंका मपाकरोति जलेति निजिज्ञादित्यादिना नीलादिजनकता वच्छे
दरूपाकगतजातिज्ञानादिजनकता वच्छेदकात्मनो योगगतजात्यादिसंग्रहः । जलविभागव्यावृत्तेत्यनेनेतरेतत्वं लब्धं नैमित्तिकेति वृ

गु. शि.

तदिद्वत्त्वमात्रवृत्तितारतम्यस्य तैजससुवर्णमात्रगतस्य च पार्थिवसुवर्णद्वित्वाद्युच्छेदयिरोधितावच्छेदकस्य उपलभ्यकं अतएवानलद्रवत्वावृत्ती
त्येवोक्तं ननु नैमित्तिकद्रवत्वावृत्तीति अयं यविनिपाकास्वीकारेणोक्तजातिभेदाभावात् तत्पात्तविवोध्यां प्रकाशे परममहत्त्वावृत्तीति पाठे अखंडाभावतः
यानवेपथ्वं क्वचित्तु महत्त्वावृत्तीत्येव पाठः शुक्लरूपाणामिति पाथः पृथिव्योरित्यनुषङ्गते स्वच्छतस्य शुद्धस्फटिकरूपेण सत्त्वात्तथा च जलरूपा
व्याप्तिरिति भावः विशिष्टांशमिति तत्पुनर्विशेषणान्तरमनिरासायेति संप्रदायः। यत्कृतो जातिमत्त्वा अयमभिज्ञत्वे सतीत्यत्राप्यविशेषणान्ते भाव
नान्येव चतुमुचितं। ननु मायानाम्यत्वविशिष्टेति अतएव स्वयंतयेव बध्यतीत्याशयः। कालिकपरत्वयोर्मनोवृत्तिदेशिकपरत्वापरत्ववृत्तिगुणत्वव्याप्य
जातिभूयत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिमाशङ्काहजातिपदं चेति न भ्रमः। नातिव्याप्तिः ननु पृथिवीतेजसोरवयवविद्रवत्वेति व्याप्तिस्तद्द्रवत्वस्यापाकजत्वा
दत आह पाकजत्वमिति एवेनावयवविस्मयच्छेदः मानाभावादिति पञ्चतुमानंतत्र प्रयोज्यतावच्छेदकतायापि जातिर्पचाककारादौ शुकादेरस्य पात्र
काद्यनुमानं न स्यात् तत्र शुकादिजन्मतावच्छेदिकैव वा प्रयोज्यसाधारणा जातिरित्याराधः न च जात्यभावेऽपि प्रयोज्यतावच्छेदकभेद एवोच्यतांसा
भात्यरं परासाधारणप्रयोज्यत्वस्य दुर्वचत्वात् ननु यदि प्रयोज्यतावच्छेदकतयानजातिसिद्धिस्तदा च परत्वं हि जन्मतावच्छेदकं किं स्याद्वाहवावय
विरूपत्वादिति ननु क्वचिदयं यविनिरक्तं क्वचिच्छुक्तादिकमिति नियमार्थमवयवपरत्वं वादिनैवेहेतुतवाचेत्यत्राह जातिविशेष इति तत्राच वि

राम०

जानीयरक्तताद्ययच्छिन्नेरक्ततादिनहेतुतेतिजन्मतावच्छेदकतपैवतद्देजास्यसिध्यतुननुप्रयोज्यतावच्छेदकपेतिभावः पदाननुययासाप्तात्स्वज
मशक्तजन्मशकारिताधारणश्रुकादिजन्मतावच्छेदकं वैजास्यथाचतत्तत्कुलादिजन्मतावच्छेदकमाद्यध्वंशधरादिताधारणतथा
पाकजन्मतावच्छेदकमपिताभ्यात्स्वजन्मरूपद्रवत्वतज्जन्मरूपद्रवत्वादिसाधारणंसादृश्याहपाकेतिसमवायासंबंधावच्छिन्नकनिष्ठजनक
तानिरूपितजन्मतावच्छेदिकैवेत्यर्थः ननुप्रयोज्येति तत्तत्समवायस्वजन्मरूपवत्तमवेतत्तादिपरंपरासंबंधावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्मताव
च्छेदिकेत्यर्थः तर्हिघण्टादौकपंरूपमित्यत्राहावयवीतिअपभावः शब्दघटादिस्पृशेकारात्त्वव्यवहारात्प्रयोज्यनिमित्तपवनंसंयोगविशे
षस्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगरूपप्रत्यक्षसत्त्वाच्चास्तत्तपानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्त्वव्यवहारात्अनुगतप्रत्यासत्तभावाच्चकिं
तुजनकजनकतेनास्यपासिद्धेरेवेत्याशयः षट्पदापीतिश्रमावमाद्यषट्पदगुणात्त्वव्याप्यजात्यादिप्रवेशेनोक्तत्वंभरणस्पगुहत्वात्त्रघु
लभरणमाहभावनेत्यादिभावनाभिन्नंयज्जन्मैकत्वव्यापकतावच्छेदकस्यशिवितिधर्मसमवापितदन्त्येसतीत्यर्थः संख्यापरत्वादिवारणा
यस्यसंतंभिजातंफलमाहभावनेतिअस्यपाजन्मैकत्वव्यापकतावच्छेदकसंस्कारत्वसमवापितपाव्याप्तिस्यादितिभावः जन्मत्वोपादाने
परत्वपोनातिव्याप्तिः कालिकयोजनमद्रव्यमात्रेदेशिकमूर्तमात्रेवृत्तेः कालिकपरत्वत्वादेर्जन्मैकत्वव्यापकतावच्छेदकत्वादिसाहकालि

गु. टी

कयोरित्यादि अत्रासंपुक्तद्रव्ये मानाभावे पितृतीथ प्रगोवा भुषस्याविमक्तद्रव्यस्य संभवस्तथा हि त्रितंतुक पटारंभके एकतंतुवारंभकसंयोगनाशोत्पत्ति
प्रारंभकपटारंभका परतनुद्वये नारंभकसंयोगमात्रविरोधिकर्मणा ततदेकतरारंभकेशौ चारंभकसंयोगविरोधिकर्मसकः कालः अपत्रि
तंतुद्वयसंयोजकपठनाशतंतुद्वयाकाशादिसंयोगनाशकविभागतंतुवारंभकसंयोगविरोध्यं प्रुद्वयविभागयुगपज्जापते अथावस्थितंतंतुद्वय
संयोगादितंतुकपठोत्पत्तिस्तंतुद्वयाकाशादिसंयोगनाशतंतुवारंभकसंयोगनाशश्च ततस्तंतुनाशस्तत्काले चनाकाशकालादिनाहितंतुकपट
संयोगाक्रियायाः कारणसंयोगस्य चाभावात् अपतत्पटनाश इति एव महापटस्यापि कुचित्पातंतपाते कस्मिंस्ततौ क्रियया विभागादृष्टा
काशादिसंयोगनाशस्तदैवततंतुवारंभके एकत्रांशवारंभकसंयोगविरोधिकर्मज्ञं - चंतरे आरंभकसंयोगविरोधिकर्मोत्तरदेशात्मकतंत
तरेचक्रियेत्येककालः अपतंतुकर्मणोत्तरदेशात्मकतंतुकर्मणतंतुकाशादिविभागश्च पुगपदपटोत्पत्तिरुद्वयसंयोगनाशः अंश्चाका
शविभागातंतुकाशादिविभागस्तत्कर्मजनितविभागातंतुंतराकाशादिसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः अपां प्रुद्वयसंयोगनाशातंतु
नाशस्तत्काशादिसंयोगनाशश्चाधुना चनपटाकाशादिसंयोगो विनश्यतोऽसमवायिकारणत्वाभावाद् अपपटनाशस्तसंपुक्तद्रव्यमुदा
हरंतितन्नहि प्रारणस्यापि द्रव्ये उक्तरीत्या संयोगजसंयोगसंभवे पीतरकर्मधीनसंयोगसंभवादित्यं चास्य वा भुषप्रत्यक्षमपि संभवति विष

88
27.

राम०

अथैकत्वादेवद्वित्वादेरुत्पत्तिस्तदाद्यान्तरैकत्वाद्वितीयद्वाराएवद्वित्वाद्युत्पत्तेर्नदोष इतिवोच्यं च षष्ठ्यादिद्वित्वस्य षष्ठ्यन्तत्वादिद्वि
त्वाद्यापत्तेनासंभावशरणयाहसामानाधिकारणमिहेति एकत्वाद्यापत्तेनासंभवाद्नेकवर्तीति त्रित्वादेरपि तादृशत्रित्वात्ताद्यापत्वा
द्यावद्वितीयासंख्याद्यापत्तेद्यप्यसंख्यात्वेनेद्विषयत्वं संयोगविभागद्युदाहरतदेव निष्कृष्टाहस्वाभावेति अनेकवर्तित्वस्यागुस्तत्वात्त
दुपेक्ष्य एकत्वान्येत्युक्तं स्वाभावासमानाधिकारणस्याप्युक्तैः संयोगादेराकाशादिश्चाभावसमानाधिकारणात्वेनासंभवात्प्रत्येति
अभावद्वयविनष्टेकाश्रयकस्योत्पद्यमानैकाश्रयकस्य च द्वित्वासमवायेन वाच्यं तेनैकत्रयत्वात् त्रित्वाभावसत्त्वेपिन क्षतिः द्वित्वपक्ष
त्वं द्विकपालधर्मादिवारणाय विशेषे संख्यात्वात्पदेः पराद्वयसमानाधिकारणस्य द्वापकत्वेन पराद्वयसंभवादाहसमानाधिकारण
महेति किंचिदाश्रयनाशेन पूर्वापाराद्वयनाशेऽवस्थिते चैव द्वयेषु यदि पराद्वयान्तरेत्यत्रिस्तदोत्रपराद्वयं प्राप्तिस्तस्य द्व्यापकपूर्वपराद्वय
द्वापकत्वादजग्राहाधिकारणं चेति स्वसमानेति त्वोत्पत्तिरुक्तोत्पत्तिकेत्यर्थः पराद्वयद्वित्वापकरोत्पत्तिकस्य पराद्वयप्राकृष्टोत्पत्तिकस्य
पराद्वयप्राकृष्टोत्पत्तिकस्य च द्वित्वादेः पराद्वयनधिकारणद्वयनिष्ठस्याद्वापकत्वेन पराद्वयजन्यमिति द्वयनिविशः पराद्वयमिति ह्युक्तोत्पत्तिक
स्य रूपदेवापकत्वेन पराद्वयजड्वाधिकारणतत्पराद्वयानुत्पत्तिरतः संख्योति अनेकवर्तित्वसंस्थापरं नातस्तथाभूतैकत्वमादायैव दोषताद्वयस्य

गु: टी:
४३

ननु पूर्वपरार्द्धाश्रयेष्वेवामिष्येत्यत्र द्रव्यमादाय परार्द्धोत्तरोत्पत्तिसंख्यापरं नातस्तथा भूमीपपाराद्धायापकत्वं तथैकस्मिन्नाश्रयेन घेतमप
हाय पूर्वपरार्द्धाश्रयेष्वेव परार्द्धोत्तरोत्पत्तिसंख्यापूर्वापाद्धायापकत्वं भित्त्याद्यलङ्कारोऽथाप्रित आह एकद्वयोति एवमेकद्वयनाशकाले वा
परद्वयोत्पादनिष्पत्तिवोधः। तथाचामिमद्वयोत्पत्तिकाले पूर्वद्वयनाशकाले चापरद्वयोत्पादान पूर्वपरार्द्धाश्रयेष्वेव परपरार्द्धोत्तरोत्पत्ति
त्यतिसंभवइतिभावः। न विदमपुक्तं चरमद्वयनाशकाले द्रव्यान्तरानुत्पादेन तत्काले पूर्वपरार्द्धाश्रयेष्वेवोत्पत्तेरिति पपरार्द्धे पूर्वपरार्द्धे पूर्व
परार्द्धायापकोऽथाप्रेरित्वेन महाप्रलया नुपगमे आद्यलङ्कारास्वीकारात्तदुपगमे तु द्वितीयं लङ्कारामित्यहेषात्तन वैवंस्वस्यैव स्वव्यापकत्वं
नयावदर्थसंभवइत्यत्राह तत्र चेति आद्यलङ्कारोऽप्यर्थः। एगपदितिसम्पत्तापातं वक्तुं विभिन्नकालीनतादृशपरार्द्धद्वयमसंभवेव सम
वेपावदर्थीनेकत्वप्रसिद्धिसंभवात्स्वाथवहितेति तत्र नैकत्वाविनश्यदवस्थेति द्वयविशेषां अन्यथाऽसंभवात्तादृशपरार्द्धद्वय
स्वीकारेत्वाहतादृशेति स्वव्यापकयावत्संख्यायापकेत्यर्थः। तथाचेश्वरपेक्षा बुद्ध्यादिजमविद्यमानयावद्व्यवृत्तिपरार्द्धमादाय ल
ङ्कारासमवयवद्विङ्कारास्था यिद्व्येकावस्थद्वित्वाद्यसंयानाधिकरणात्वात्तदेकत्वमाहोपेकात्तमात्रेति व्याप्रेराह वदुत्ववेतितत्वं जातिवि
शेषः द्वित्वान्यानेककृतिसंख्यात्वसंभवेतु अन्येककृतिसंख्यात्वव्याप्यजात्येति वाच्यव्याप्यत्वं नूनकृतित्वेनैव बहुत्वजातिपक्षेन द्युहा

राम०
४३

सः अत्र स्वसमानोत्पत्तिकस्वसमानाधिकारापावत्संख्येति वाच्यं तेन हि ह्यरास्थायिद्वयैकत्वाद्यापकत्वेन नासंभवः घटास्त्वित्यादिघट
श्रवणश्च घटावित्याद्यविवर्तकशेषः प्रकृते एकत्वे च एकत्वानीत्याह वेकत्वद्वयत्वत्रयत्वादिनावोधाप्येकशेषस्तावत्प्रकृत्यर्थः न च
अबहुवचनस्य बहुत्वं लङ्काराणादित्वं चार्थः तपोश्चैकत्वेनोपस्थित्वेनोपस्थितेष्वपाह भिमात्तार्थताभाव इति वाच्यं तर्हि हंसावित्या
दौ अपि विभक्तैः पुंस्त्वस्त्रीत्वाद्यर्थकतया भिमात्तत्वाभेदे गभेदेऽप्येकशेषानापत्तेः सुविभक्तौ नानुसामिकातिरिक्ता लङ्कारोत्पत्तिरूपं
कार्यकारणभावः कार्यत्वं कारणत्वं च तयोः प्रत्येकं निवेष्टात् कार्यत्वनिरूपकत्वादिना नुगमः निरूपकत्वे चाश्रयत्वापत्तियोगित्वा
च कार्यकारणपरिभिषेत्तत्रानुगममाशङ्क्या ह कार्यकारणान्यतरेति ० ज्ञानादेर्नासमवायिकारणात्वमिति सिद्धांतमनुरुद्धा हात्मान्ये
ति आत्मन्यस्मिन् समवेते रूपा हाव समवेतं ज्ञानत्वादितत्समवाय्यत्वेनैव तस्यार्थः आदिना तस्मात् समवेता न्यत्वसंग्रहः संयोगाविभागे
पमहापमात्रेति यद्द्वयवर्त्तविजातीयसंयोगावयवनीलादिकं पदमवतोजन्य इत्यावयविनीलादेः एकत्वस्येति कारणमिति प्राकृतेना
नृत्तिरुत्तेनेति एकपक्षं नादिपथं तदेनैवावकेकपक्षं तत्कारणमित्यर्थः तद्वत्तद्वतीति तथा च मूलैकत्वानीत्यभिधानं कार्यवित्त्वा
दहत्तुवित्त्वाद्युत्पत्त्यर्थमिति भावः यथाश्रुते दोषमाह तदिति विजातीयत्वात्स्वरुतिगुणात्वाप्यथाप्यजातिशून्यत्वादौ सजातिप

गु. छः
४४

कारणागुणपूर्वकत्वमेवदृश्यमितिभावः अन्यथासजातीयगुणपूर्वकत्वमियमात्मीकारेकारणयोः परमाहवोः २ हासीवंचकारणां अहज
भिसंयोगादौ कारणागुणपूर्वकत्वस्य दृष्टत्वादितिभावः कारणाशक्तीतितावसंयोगस्य कारणाशक्तीतितावपिसंख्यायास्ततमविरुद्धमि
त्याशयः बहुत्वानास्यावीजमाहोहासीनेतिद्युगाकारणोएकत्वद्वयस्यैवसत्त्वादकारणोएकत्वस्यचस्वसमवापिसमवेतत्वप्रत्यासन्नाद्य
गुणकद्वितितपातद्वतसंस्थजनकत्वाभावाच्चिभिश्चद्युगानारंभादितिप्रवृद्धार्थः आदिपदानास्यायावीजमाहोवपवीतिद्युगा
ककारणोएकत्वद्वयतांभाचनद्वित्वंद्युगाकचयाधारश्चचतुरागुकोहोत्वितमतेकारणादित्ववित्वाहितएवद्वित्ववित्वादिकमित्पाद्विप
द्वित्वादिपरमसंगातमेवेत्यर्थः आनुरात्रिकेतिपदमागुदयाद्युगाकतत्रयात्रागुकमितिमतेनेत्यर्थः तांभांचेतिपरमागुद्वयपरवेर
कत्वद्वयादित्वतत्रपारेष्टएकत्वत्रयात्रित्वमित्येकशेषेणार्थः नचैकत्वसामान्यामधिकप्रवेशेपितस्यद्वित्वसामग्रीजन्यत्वेनद्वित्व
विशेषयतिरत आह नस्वासपशितितथाचद्वित्वसामग्रीजन्यत्वतत्रनास्तीतिभावः ननुकार्यापेक्षापामयेकत्वद्वित्वयोः सामग्रीभेदोस्तिएकत्व
कारणोएकत्वद्वयस्यकार्यस्यचहेतुत्वात्कार्यकारणादित्वेकारणयोस्तदेकत्वद्वयस्यचतत्वादित्यन्यथाद्याचवेकार्येतितावचद्वित्वसाम
ग्रीजन्यत्वाच्चैतत्सद्वित्वत्वापतिरेत्येवमूलाशयः यद्यपिमूलद्वित्वपदं द्वित्वपरंतथाचपरमागुद्वयेद्युगाकेचपचित्वेतेत्येकत्वसामग्रीजन्य

राम०
४४

त्वाहेकत्वविशेषत्वापत्तिरित्यपि मूलाशयः संभवति तत्रापि यावत्तत्रापि यावत्तद्विद्वत्प्रागभावस्तावत्तद्विद्वत्प्रकाशानुरोधादि
त्यन्तारध्यातं अपेक्षाबुद्धेः कारणात्वेतन्न एव सामग्रीमेद इति बोध्यं प्रति कुर्याद्विद्वत्प्रागभावस्तद्विद्वत्प्रकाशानुरोधादि
निरिषेवक्रमक्रमभाविद्विवादेः सततोत्पत्तिप्रसंगस्तु प्रागभावापेक्षारोवारपितुं शक्यत इति एकस्यैवद्विद्वत्प्रसंगस्य
रतपाधारध्यातुं मकारस्थद्विवादेः सततोत्पत्तिप्रसंगस्तु प्रागभावापेक्षारोवारपितुं शक्यत इति एकस्यैवद्विद्वत्प्रसंगस्य
पेसत्राहाविरलेति अस्याक्रमपित्तैकात्वाद्विद्वत्प्रतिवादिनामपि कालविशेषः सर्गाद्यकालः अथ सर्गारम्भनाद्विवात्तत्वाद्यका
लानामपित्तत्वमितिकदा परमारगद्विद्वत्प्रतिवादिनामपि कालविशेषः सर्गाद्यकालः अथ सर्गारम्भनाद्विवात्तत्वाद्यका
राकेत्यत्रिकालेतदुत्पत्तिः इत्येवकहेत्यद्याते इति निर्णयः कदा प्रथमद्वाराकुमित्याद्यतिर्गपवन्नदोषयश्च वाद्याराकुप्र
गभवेद्यसावेवद्विद्वत्प्रतिप्रसंगीधकाले जायते प्रतिसर्गात्तेन श्यति महाप्रलयाद्यकाल एव नश्यतीत्यप्याहुः ईश्वरपेक्षाधीहि
नृत्वेतन्नत्कलावच्छिन्नद्विद्वत्प्रतिवादिनामपि कालविशेषः सर्गाद्यकालः अथ सर्गारम्भनाद्विवात्तत्वाद्यका
रविशेषत्वकारात्वाप्यसंकर्यभयेन तन्नात्वस्वीकारात् एकत्र संस्थानविशेषज्ञानयन्त्ररूपविशेषज्ञानं यं जं कं पद्येककालो

तन्निमित्तामीवच्छिन्नरूपसंयोगस्यैवमेवोचितेनानावपुर्वच्छेदेनावपविन्येकस्यैवसंयोगस्यस्वीकारात्तथाप्यप्यवधानवस्थितनान
 वपवावच्छेदेनैवैकः संयोगो ननुद्यवहितनानावयवाच्छेदेनसंयोगयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्अन्यथापीतकूपात्तात्तरित्नीलकपीलद्व
 पवच्छेदेनाप्यवयविन्येकदेशिनांनीलरूपस्यैकापत्तेः समनियतेतितद्वच्छेदकतासमद्याप्रावच्छेदकताकेत्यर्थः समनियतदेशत्वैसती
 तिवाच्यमत्राहमूलामेतिवैत्रर्वैवाहारात्वाद्योरपिसंस्थानविशेषविश्रुत्यादिद्यंग्ययोर्वैधंयत्तत्वाधारात्तयोर्वच्छेदकसत्वेऽन्यथापि
 कावच्छेदत्वादसत्वेऽनवच्छेदत्वादेववारोहित्विद्विपक्षपोर्दृशानवच्छेदत्वपिकात्वावच्छेदत्वात्तदोषः कालसाधारणावच्छेदकस्य
 प्रवेशात्तद्वत्सतिपुगपदुस्यत्रद्वित्वत्रित्वाधोः स्वात्वाश्रयभेदज्ञानद्यंग्ययोर्वैरागायसमनियतदेशत्वैसतीत्यपिनिवेशपदेशतोद्याप्यत्वेरपि
 देशावच्छेदत्वंस्वीकृत्येदमित्यनेशदृष्टकैतथात्वेपिद्वित्वादिपक्षकेनान्येपपरेऽसमानपदस्यैकेद्वियद्यत्तिथर्पत्रविवक्षाफलंदृष्टेपि
 तुरूपरसादिकंपरित्यज्याहविभिन्नेतिद्वयेतिद्वयंत्रिहारास्थापितस्यैववद्वत्त्वसमनियतकालत्वात्तद्वयेसंस्थानविशेषज्ञानंवद्व
 त्वेस्वाश्रयभेदज्ञानंप्रतिनियतद्यंजकं।संभवेद्विद्वद्यत्तिद्वरत्वादिजातेरेवसंस्थानद्यंग्यत्वमभिप्रेतोक्तैद्वित्वाद्योगुणात्वासि
 द्धाऽसिद्धापत्तेरहाद्वयत्वेनेतिरक्तैकपक्षयोःपिद्यज्जकनियमस्यनियतस्वस्वद्यंजकस्यस्यसत्त्वादाहस्यैकेतिपरस्पर

यंजकसंगत्वमित्यर्थः तथा चैकपथत्वे एकत्वायंजकावधिज्ञानयोग्यत्वसत्त्वे चैकत्वैकपथत्वाच्चञ्जकसंगत्वाभावेन परस्परसंज
कसंगत्वाभावाच्च दोषः द्विपथत्वं चैकत्वस्य द्वित्वसंजकत्वविपर्ययात् द्विपथत्वे चैकसंगत्वस्य अपेक्षा धिषोद्याञ्जकत्ववादिनापि नीच
ते इत्यप्रसक्तप्रतिषेध इत्याशं कते यस्य पीति एकत्वद्वयेति एकत्वद्वयविषयता धौ धं प्रयुक्तद्वित्वविषयत धौ धमित्यर्थः एकपथत्वं द्वयज्ञान
स्यैकत्वद्वयविषयकत्वनियमे चैकपथत्वं द्वयज्ञानत्वेनैव द्विपथत्वं चञ्जकतानवच्छेदके एकत्वद्वयज्ञानत्वं द्वित्वसंजकतानवच्छेद
कैकपथत्वं द्वयज्ञानत्वमिति परस्परसंजकसंगत्वं चैकत्ववादिनो ह्येवेति वा प्रसक्तप्रतिषेध इत्याह तथा पीत्यादिना तादृशै संरथो
मि एकत्वद्वयज्ञानत्वेन द्विपथत्वं साहचर्येन न कार्यकारणाभाव इत्यर्थः मानाभावादिनि एकत्वाविषयका द्वैकपथत्वं स्मरणादिति एकप
थत्वं प्रत्यक्षे च भिचारद्वित्वविषयस्य तत्त्वत्वेना हेतुत्वे वा हरस्वसन्निकर्षेति पद्यपि चहुः संयुक्तसमवापित्वादिति वैवहेतु
त्वं तथाप्युत्पलनीलरूपपरिमाणयोः सौरालोकत्वस्सन्निकर्षे चैकपथो र्थं भिचारवारणापसन्निकर्षभेदे निवेशः उत्पलनीलत्वमह
एव सौरालोकापेक्षापात आह एकैकेति न तु तथा विधदोषप्रतिबंधात् स्नेहयत्न उपधाय करवा शरीरमनोयोगादियत्ना इवैव
स्य तथैव स्नेहस्याभिधानि र्थं भिचार इत्यत आह संजकत्वं चेति तेन कदाचिदिति इह मुमलहरां प्राशुक्तीरेत्येकत्वद्वयज्ञानस्य द्वि

गु: ८:
४६

एषा चंजकत्वेन नापु सक्तप्रतिषेध इत्यपि बोध्यां ज्ञान लक्षणाया नियत चंजकच श्रुत्वमपेक्षा बुद्धे सत्त्वा दकत्वे पीतत आह चंज
रिति तै लौकिकत्वस्या स्वीकाराद्यहविषयेति अत्र द्विपथ कथने द्वित्वविषयकत्वादेकत्वदपज्ञान त्वद्विपथ कथनं प्रत्यपि स्वरू
पयोग्यता वच्छेदकमिति स्वाद्यञ्जकचं ग्यातत्वे सति तद्व्यञ्जकत्वरूपं प्रतिनियत चंजकच श्रुत्वं द्वित्वद्विपथ कृत्वयोरप्रस
क्तमिति तल्लौकिकसाक्षारूपकार्पता वच्छेदक धर्मोपिविवेशः तथा च पद्व्यसंघेना इद्येरा सह निरुक्त हेतुमतु तत्तल्लौकिकविषयितया
स्वावच्छिन्नसायेतानिरूपितकारणात्तानवच्छेदकोपः स्वस्वसन्निकर्षत्वातिरिक्तभाववन्निधर्मस्तदवच्छिन्नकारणात्तानिरूपितकार्पता
या लौकिकविषयित्वावच्छिन्नावच्छेदकत्ववन्नत्वे सति लौकिकविषयितया तदवच्छिन्नकार्पता निरूपितकारणात्तानवच्छेदकोपास्तद
शोधर्मस्तदवच्छिन्नकारणात्तानिरूपितकार्पताया स्तादृशा वच्छेदकत्वचवेति फलितं प्रथमं लौकिकत्वानुपादाने विषयितया द्वित्वतद
वच्छिन्नकार्पता निरूपितकारणात्तानवच्छेदकमाश्रयामि इज्ञानत्वं तस्य लौकिकप्रत्यहे एव प्रयोजकत्वानुपादाने विषयितया द्वित्वतद
वच्छिन्नस्वनिरुक्त चंज श्रुत्वा द्विपथ क्ता हो सर्वसिद्धमिति बाधापत्तिरिति पातदनुपादाने तादृशानवच्छेदक एकपथ क्त्वा द्विपज्ञानत्वं तदवच्छि
न्नस्वनिरुक्त्यत्वेन द्विपथ क्ता द्विवितिसिद्धसाधनमतस्तदुभयसमापत्तं अत्र स्वपदं पक्षदृष्टानां हि सममिद्यादृजप्रथमपथ हा र्थपरतत्पद

रामः
४६

येनेतिपत्यदार्थपरं शब्दं च सत्यज्ञानुपादाने येनेतिपत्यदेन द्वित्वमहरो द्विपथकस्य द्वित्वाद्यञ्जकावधिज्ञानद्यंग्यतवायाघापत्रिरेक
त्वमाहरोचद्यमिचारः स्यादसदुपादानं विशेषानुपादाने स्वपदेनादित्वैकत्वयोर्महरो द्विपथकैकपथकयोरेव विज्ञानद्यंग्यतवाया
धद्यमिचारवित्तिवोध्यद्वित्वद्विपथकपोरौ किंकपत्यहे आसपमेदज्ञानस्यैकरूपेणैवेतुत्वमिति नतदायप्रतिमिपत्त्यंजकद्यं
गत्वा अत्रयद्यपि स्वापदतमदाभ्यां द्वित्वद्विपथकपोर्महरो प्रतिपोतिवः सिद्धसिद्धिमांनिवेधासंभवः रूपरसादिसंग्रहो च सिद्ध
साधनं तथापि पत्वात्तत्ताभ्यानुगताभ्यां सामान्यव्याप्तिमभ्युपेत्येदं वस्तुतः सीधे येनेतिपत्यदार्थमेव तत्पदाभ्यां निवेश्यतदद्यंजकद्यं
त्वतद्यंजकपावदद्यंग्यत्वाभ्याभावः साध्यः अस्ति चैकत्वादवेकपथकाद्यद्यञ्जकद्यंग्यत्वेकपथकाद्विद्यंजकपावदद्यंग्यत्वा
भ्याभावः न चैवं द्वित्वद्विपथकाद्यद्यंजकद्यंग्यत्वाभावसिद्ध्यर्थं सामान्यव्याप्तेरशपरात्तत्तद्धर्मजावलतम्यसाध्यप्रतिपोतिप्र
सिद्ध्यर्थमुभयाभावसाध्यत्वा नुरागतदद्यंजकपाद्यंग्यत्वं धद्यं कतावच्छेदे कयावत्पत्येकतत्तदवच्छिन्नद्यंग्यपत्तदमत्वं धंजकत्वा
हिकंपावर्तिवाच्यं इति हि का एवमिति निरुक्तहेतुनैवेत्यर्थः तथात्वं परस्परद्यंजकाद्यंग्यत्वं मीमांसके स्तत्रवापुसंयोगानां धंज
कत्वाह्नीकारात्तदभावः साध्यः नैपायिकमते भागासिद्धिमाशंकाहपरं त्विति एकावच्छेदेन वर्तमाना इत्यर्थाः शब्दपक्षे के लब्धे

गु. ति.
४७

साध्यान्तरमाहयदेतिद्वित्वाद्विपक्षकेनायंप्रकारः द्वित्वाद्येद्विपक्षविषयकसाक्षात्कारविषयत्वस्य चंजकत्ववादिनाप्यस्वी
कारस्यातुपदमुक्तत्वात् एकपक्षकद्वयस्मरणादेकत्वद्वयगृहकालिखपक्षमात्रयहसंभावनायात्तुद्वित्वाद्विपक्षकेष्वयं
प्रकारेणोपाः एकपक्षकविषयकसाक्षात्कारविषये एकत्वेद्यभिचाराहपरस्परतितपाचपद्येनसहवक्तव्यहेतुमत्तत्तदज
न्यज्ञानजनकत्वे सति तत्र अन्य किंचिद्ज्ञानाजनकत्वस्याभाववदिति फलितं तत्पदद्वयं येनेति यत्पदार्थपां एकत्वे एकपक्षका ज्ञानज्ञा
नजनकत्वसंवेति एकपक्षकजन्य किंचिद्ज्ञानाजनकत्वान्नद्यभिचारः एकेति विशेष्यद्वयसत्त्वार्थसमानदेशत्वमात्रेण द्यधिकारा
चारणसंभवादि वक्तव्योपफलं दर्शयितुमाहमूलेति आदिएकावच्छेद्यत्वेनैवसंयोगयोर्वारणसंभवात्समनियतकलार्थमाहनीलत्वे
तिजत्पलनीलद्यक्तियहेऽवश्यंजत्पलत्वमह इति मतेनाद्यभिचारतत्तत्राहद्यत्वेति वृत्तमेकत्ववृत्तीति मतेत्वाद्जलत्वे
निद्रवत्वायहदृशपांजलत्वाग्रहेपिकरकात्वग्रह इत्यभिप्रेत्येवंचैवत्ववाह्यात्वाद्योर्वोधांसमनियतदेशत्वेनेतद्वारणसंभवा
दाहद्वयेति आश्रयमेवाग्रहेण संयोगग्रहेद्वयग्रहः संस्थानाग्रहेण द्वयाग्रहे संयोगग्रह इति द्यभिचारसंभवः प्रागुक्तैति सम
नियतावच्छेद्येत्यर्थः देशकालयोर्मात्रा पुरुषीयद्वित्वयोर्वारणापेक्षित्यथ कीत्पक्षकत्वाच्चवाहाहलौकिकेति तेन मिलित्वा प्रत्येकचक्षुः

रामः
४७

जनकपोः क्रमोत्पन्नयोर्वैतकर्मणोर्नद्यभिचारः रूपरसयोरप्येकमनोग्राह्यात्वाद्द्विहिरित्येकदेशकालपोर्नानापुरुषीयद्वित्वेपोर्वा
रणापोऽद्वियद्यत्कीत्पुंलाववादाहलौकिकेति लौकिकत्वस्यातिरिक्तस्यास्वीकारेत्वाह एकज्ञानेति कदाचिद्विद्वत्त्वस्य त्रिकरा
मात्रस्थापितयादृष्ट्यापितथात्वे एतत्संभवो बोध्यः निरुक्तैतितथा हि एकदादृष्ट्यवद्वत्त्वे अथ बहुत्वनिर्विकल्पकं दृष्टे इन्द्रियस
त्रिकर्षः ततो बहुत्वविशेषकस्य हृदयनिर्विकल्पके बहुत्वनिर्विकल्पकाले तदाश्रयस्य दृष्ट्यात्वादि विषयकनिर्विकल्पकादृष्ट्या
शेषिसविकल्पकं चऽत्र अथ बहुत्वदृष्ट्यापोर्नाशो बहुत्वदृष्ट्यापोः प्राप्त्येति बहुत्वस्य दृष्ट्याविषयकज्ञानकत्वे पिदृष्ट्यास्य बहुत्वा
विषयकज्ञानजनकत्वाभावात्साध्यवत्त्वमित्यर्थः वस्तुतस्ततो यत्करोत्येककपाले इन्द्रियसत्रिकर्षनाशे चतुर्थे च मात्रविषयकज्ञा
नसंभवात् विषयस्य पूर्ववत्त्वे नैव हेतुत्वत्प्राग्वद्वदृष्ट्यात्वेन विशेषणीयमेवेति बोध्यं यत्कैतिस्य कथं हि पक्षयोः
हकते एकत्वद्वित्वयोरवश्यं गृह्यत इति भावः न च भिन्नाद्वयपात्रे परिमाराय हे परिमाराय हे परिमाराय हे परिमाराय हे चा
इति निरवाते रूपयहाद्यभिचार इत्यत्राह भिन्नादीति पक्षे होहामरजनरागाद्यभिन्नात्स्वत्वाकाहो ह्यत्वादिदोषादस्वोदोसं
कोवादि वशाद्वादि परिमाराद्यवात्तरजातपस्य न गृह्यते रूपादिकं तु गृह्यतेत्येति न तत्राद्यभिचारसंभवः अनुभवकलहाद

गु. धि.
४८

हसतीति अथ दृष्टत्वादेराशिकत्वापत्त्याभिन्नयोः पुंनपदुत्पन्नदृष्टादसमूहत्वं न संस्कारयोः दृष्टौ धकचशादे धकैकस्मृतिहेतौ
रेकस्मृतिहेतोश्च धभिचारः तथा एकसाह्वाकारजनकयोः रूपैकत्वयोर्जायमानकरणात्तानेयप्रत्येकानुमितिजनकयोः उद्दे
धकतया च प्रत्येकस्मृतिजनकयोः परस्परजन्यप्रत्यक्षजनकयोश्च तथैकानुमितिस्मृतिजनकयोः रूपरसाद्योर्ध्वभिचारः किं
च पुनपदुत्पन्नमदृष्टद्वयमिति त्वामत्येकं च ज्ञानजनकं चेति त्रयभिचार इत्यत आह समाद्यविवेचितो वेति वाकारश्चाप्येव इत्या
धेति पूर्वसमनियताच्छेदकावच्छेदानां पक्षत्वमुक्तं। अधुना तादृशानामपितारमहाभावेकसाह्वाकारविषयत्वाभावादसिद्धा
पत्तेरेकसाह्वाकारविषयानामेव पक्षतावाच्योपाशयः। अप्रसक्तप्रतिषेधत्वेनारयति परे गोतिविलक्षणविलक्षणवापुंसयोगानां
यंजकत्वेपगमादिमर्थः एकदेशेति तथा वदेशकालसाधारणसमनियतावच्छेदकत्वाच्च निवेशनचेकत्वादेवेकपक्षत्वाद्य
विषयकसाह्वाकारविषयत्वसात्वाद्यभिचाररागपक्षध्वेपरस्परानुप्रवेशः कार्यः तयोरेकदेशावच्छेदत्वाभावेन हेत्वसत्त्वेनैवाद्यभि
चारत्कमिकसंयोगयोर्वारणाय विशेषलंघनहेयं न चनाशनाशकभावापन्नयोः संपोगाविभागयोर्ध्वभिचारः नाशको
प्रपक्षाभावेन तयोरेकसाह्वाकारजनकत्वात्तत्तत्काले प्रत्यक्षस्वीकारे समनियतकालत्वमपि निवेशननुविशेष इति बोध्यात्

राम०
४८

योगद्वयं बोध्यं अनुष्ठानमस्पर्शं चो रिति त्विगयोग्यत्वसूचनापरस्य घोरित्पादिनारूपस्य शाद्योः संग्रहः एकं द्विपमाद्यत्वेनाने
शरणासंभवादाह नूपधिरिमाणा घोरिति उभायत्रैव वक्ष्यमाणयोग्यत्वफलदानापत्तेरहद्वत्वाघोरित्पके द्विपमाद्यत्वं एकव
हिरिद्विपमाद्यत्वं स्नेहद्वत्वे अस्ति विशेषतदुभयग्राह्ये च भिचारमाशंकाहरणयोग्यत्वमिति द्वित्वदिपहकेनापप्रकारइ
ति नासिद्धिं शंका न चेत्यदि तदुभयग्राह्यधर्मस्युत्पत्तितदोक्तसंयोगवारणाया ध्यासज्जुतिवोपादानं व्यर्थं अथ सत्यपि स
त्रिकृषा दौतत्तदिदं पामा ह्यात्वं तत्र तदैकं हरावमे विभिन्नकालोत्पत्तिविनाशपेक्षया कवेगकर्मणो व्यभिचारइति चेन्नद
यसमवेनत्वा चे महदवपवावच्छेदेन त्वकसंयुक्तसमवापस्य कारणात्पातदभावादेव तपोरस्पर्शनत्वा च साक्षात्कारप्रतिबध
कता वच्छेदकवत्त्वरूपस्य त्वकग्रहणयोग्यत्वस्य तपोरभावात् अस्ति च प्रभासं यो मगेतत न ह्यतस्पर्शाभाववद्वत्तित्वस्य गुरात्वा
च प्रतिबधकत्वात् इदं तु बोध्यं प्रभाकर्मतज्जन्यवेगयो र्यभिचरः निरुक्ता योग्यात्वस्य तपोः सत्वात् किंच दोषाभावस्य साध्याप्रवेशे हो
पप्रभादेः सौरप्रभाद्यभिभवेन ज्ञाद्विपदोषेरावात्तपाग्रहेपि परिमाराग्रहस्वीकारे आवरणवशात् परिमाराग्रहे रूपग्रहात् व्यभि
चारोद्वारइति दर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यगुरात्वाद्याप्यथा जातिशून्यत्वात् अथासज्जुतिवत् न ह्येयमिति तु न्यायः उक्तेरीत्याप्रति

88/2(F)

गु. ६:

५०

88
2(F)

निपतद्यंजकाद्यं ज्ञानमातेऽप्योजकात्वं न च द्वित्वसाक्षात्त्वापेक्षाद्वित्वेऽप्येकावुद्विजन्मतावच्छेदकत्वेलाववमनुकूलतर्कः साक्षात्कारत्वाच्च
वेच्छित्रनिरूपितविषयतया द्वित्वत्वादेर्जन्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्येकदेशिनः अपेक्षावुद्वेष्टित्वादिद्वाराद्विजन्मतावच्छेदकत्वमित्यभिमानेन प्रकाशकृत्वे
न द्वित्वादिद्वित्वं जकेत्यादित्यंजकतावच्छेदकः एकात्वं द्वयज्ञानत्वं बोधयथा ये कत्वं द्वयज्ञानस्य तद्योजकतास्तेवेति भावः तत्त्वमिति वक्ष्यामि प्रकाशक
ताद्वित्वद्विषयत्वं पोषिहे एकत्वज्ञानस्य कारणत्वमनुमते तच्च न पुनरित्याशयेनाह ही धितौ कृतं तद्विज्ञाने वंपरकीपापेकावुद्विजन्मद्वित्वं गृह्यतामत्र
हस्तिपेति ननु शतादिसंख्याविशेषग्रहेऽप्येकावुद्वेः कारणत्वमावश्यं कमित्यत्राह सेनावनादाविति जातिविशेषः शतत्वादिः इत्यपीति मूल एवाभिधास्यति
तनुष्यते स्वमते विषयपार्यवसानमाशंकाहोपेकावुद्व्याधीनेति अधीनत्वं स्वमतेऽप्यस्ति द्वित्वस्य तेन जननादिभावः अपेक्षावुद्वेष्टिहृणाप्यापि
द्वित्वसामान्यज्ञानेऽप्यत्रिकालेनाशासंभवादाह स्थितिकालमिति कार्योपचारात् कार्ये वाचकपरस्य साक्षात्कारात् तत्रात्र काशे सामान्यस्य ज्ञानसा
मान्यज्ञानप्रकारित्वं षष्ठ्यर्थ इति स्थितिकाललाभः गुरानाशेनेति पाठे समकालमिति स्थितिकालमिमांसेति तु पुनरुक्तं इह विषयाभावेनापेक्षात्वा
भिधानंतर्हि पौर्वापर्यग्रहः कुत इत्यत्राह पौर्वापर्यमिति तद्वयसाधारण्यमाह तत्प्रत्यक्षेति ॥ ॥ श्रीमताजपरमेराण्यापारावविलासिना
सिना ॥ अकारिविकृतिः समकुसंख्याग्रंथोक्तही धिते ॥ ॥ ० ॥ फा० च० द्वितीयालिः छेदा ॥ ॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥

(गुणवण्डशिरोमणिदीधिति-विनृतिः ।

श्रीजयरामावरचिता ।

88

2(F)

राम०

५०